

Національна академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

М. Ф. Котляр

ЯК І ЧОМУ НАСТАЛА
УДІЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ
НА РУСІ
(XII-XIII ст.)

Київ 1998

Національна академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

М. Ф. КОТЛЯР

ЯК І ЧОМУ НАСТАЛА
УДІЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ
НА РУСІ
(XII-XIII ст.)

Київ 1998

Котляр М.Ф. — член-кореспондент НАН України.

Автор вміщених матеріалів висловлює особисту точку зору, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія:

С.В.Кульчицький (головний редактор), О.І.Ганжа (відповідальний секретар), О.І.Гуржій, В.М.Даниленко, М.Ф.Дмитрієнко, В.С.Коваль, І.С.Хміль, Н.А.Шип.

Літературний редактор Г.Я.Туранська

Набір підготувала І.М.Варганова

Коректор В.М.Бартош

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

Як і чому настала удільна роздробленість на Русі
(XII—XIII ст.)

Праця присвячена чільній темі давньоруської історіографії - добі удільної або феодальної роздробленості Київської держави, що вже близько двохсот років дискутується у вітчизняній і зарубіжній науці. Автор досліджує причини розділення держави на півтора десятка земель і князівств, що почалося по смерті сина Володимира Мономаха Мстислава (1132 р.), і приходить до висновку, що його головною причиною стали виникнення і розвиток боярського землеволодіння в XII ст. і викликаний ним ріст політичної ролі боярства як в центрі, так і на місцях. М. Ф. Котляр упевнений, що роздробленість не зруйнувала Давньоруську державу, як вважали і досі вважають багато істориків. Вона лише змінила форму, ставши з монархії єдиновладної федеративною. Досліджено також структуру верховної влади на Русі в XII—XIII ст.

ВСТУП

Давньоруська держава, яку сучасні її джерела називають Руссю, або Руською землею, а історики нових часів нарекли Київською, або Давньою Руссю, протягом останніх років IX — початку XI ст. сформувалася у відносно єдину й певною мірою централізовану одноосібну монархію. Володимир Святославич (978—1015) і його син та наступник Ярослав Мудрий (1019—1054) розбудували ту державу, провели низку реформ: адміністративну, судово-правову, релігійну тощо, — і стали необмеженими володарями в країні.

Однак по смерті Ярослава монолітна й унітарна, як здавалося сучасникам, та й історикам XIX—XX ст., Київська держава швидко децентралізувалась. До влади прийшов тріумвірат його старших синів Ізяслава, Святослава й Всеволода, що купно, хай і не дуже узгоджено, правив на Русі до 1073 р. Відновлена за молодшого Ярославича Всеволода єдиновладна монархія (1078—1093) значно поступалася за ступенем централізації, могутністю влади великого князя; а також слухняністю васалів державі Володимира і Ярослава.

Смерть Всеволода збурила спалах громадянської війни на Русі (1093—1096 рр., з перервами). По тому до влади в державі прийшов дуумвірат, що складався з київського князя Святополка Ізяславича й переяславського — Володимира Мономаха. Аж до кончини Святополка (1113 р.) дуумвіри тримали в покорі інших Рюриковичів, насамперед бунтівних чернігівських Святославичів, гуртували сили для відсічі головним ворогам Русі — хижим

половецьким ханам іоодержали низку вирішальних і гучних перемог.

Смерть Святополка Ізяславича відкрила 60-річному Мономахові шлях до київського великокнязівського стола. На часи князювання Володимира Всеволодича в Києві (1113—1125) припадає реставрація ранньофеодальної одноосібної монархії на Русі й останній акт її існування. Немовби за інерцією, вона протрималася ще в роки недовгого володарювання його старшого сина Мстислава (1125—1132). Далі країна розділилася на півтора десятка земель і князівств. Цей, новий етап розвитку давньоруської державності історики називають добою удільної, або феодальної, роздробленості.

Роздробленість раніше єдиної держави не була якимось виключним явищем, притаманним лише Київській Русі. Коли кинути погляд на політичну карту Європи XII—XIII ст., то буде неважко переконатися в тому, що через етап роздробленості пройшли всі тогочасні країни: Італія й Германія, Австрія й Чехія, Болгарія та Угорщина, Польща й Литва, а також всі країни Скандинавії. Значить, існували якісь украй вагомі, історично об'єктивні причини, що кидали перед тим с'як-так централізовані країни в небезпечний вир роздробленості. На прикладі Давньоруської держави середини XII — першої третини XIII ст. спробуємо розібратися принаймні у частині цих причин.

І. Початки розділення держави

Коли 1125 р. у Києві помер великий князь Володимир Всеволодич Мономах, високого польоту полководець, політичний діяч і глава Давньоруської держави, літописець відгукнувся на його кончину лаконічним, але натхненним панегіриком: “Преставися благоверный князь, христоробивый и великий князь всея Руси Володимер Мономах, иже просвети Рускую землю, акы солнце, луча пуская; его же (про нього. — *М.К.*) слух проиде по всем странам, наипаче же бе страшен поганым (половцям. — *М.К.*), братолюбець и нищелюбець и добрый страдалець за Рускую землю”.¹

При всьому тому, що в процитованому фрагменті Київського літопису наголошено на видатних заслугах Володимира Мономаха в піднесенні міжнародного авторитету, розвитку культури й освіти держави, захисті її від захланних і безжальних кочовиків південноруських земель - половців, панегірик все ж таки має загалом трафаретний характер. Літописцеві не дано було зрозуміти й оцінити дійсного сенсу політичної діяльності Володимира Всеволодича — відновлювача єдиновладної монархії його діда Ярослава Мудрого. Адже Мономах по своїй смерті залишив країну об'єднаною й централізованою, в якій усі князі беззастережно підкорялись верховному київському сюзеренові. Саму можливість розпаду чи принаймні послаблення могутньої Давньоруської держави в годину його кончини в 1125 р. ніхто, мабуть, і уявити не міг...

По смерті Володимира Всеволодича київський престол успадкував його син Мстислав, прозваний

літописцями Великим. Мстислав був старшим у роді Ярославичів, тому його сходження на головний великокнязівський престол Русі було сприйняте верхівкою суспільства, зокрема князями, як законна й логічна дія, бо воно відповідало як отчинному, так і “лествичному” порядкам престолонаслідування. Можна погодитись із зауваженням М.С.Грушевського: “Семилітнє правління Мстислава становить вповні продовження батьківського”.² Він упевнено посів “отця место”, самовладно керував державою й розпоряджався всіма іншими членами Ярославового дому. Наслідуючи державотворчі принципи батька, Мстислав Володимирович примушував своїх братів та інших князів ходити у загальноруські походи на половців, а в неслухняних відбирав міста й землі і навіть виганяв їх з Руської землі, а то й засилав в ув’язнення до Візантії.³

На Русі найвищою добродією князя завжди вважався захист рідної землі від ворогів, насамперед від хижих половецьких ханів. Мстислав гідно продовжив магістральну лінію наступу на Половецький степ, послідовно проведену його батьком. Київський літописець з гордістю за свого героя писав: “Се бо Мьстислав Великий наследи отца своего пот Володимера Мономаха Великаго. Володимир сам собою постоя на Дону и много пота утер за землю Рускую, а Мьстислав мужи своя посла, загна половци за Дон и за Волгу, за Яик, и тако избави Бог Рускую землю от поганых”.⁴

Проте при уважному читанні Київського літопису й інших джерел за другу половину 20-х — початок 30-х років XII ст. у мене створилось враження, що єдиновладдя Мстислава трималося в основному на

створеному його батьком Володимиром державному механізмі й апараті, на покірності Мономахові князів і бояр та відданості сюзеренові дружинників. Сам Мстислав, як на мене, у зміцненні державної структури Русі відігравав досить скромну роль. Інакше, як пояснити, чому це раптом незабаром по смерті Мстислава Володимировича й вокняжінні у Києві його молодшого брата Ярополка в Давньоруській державі розпочинаються усобиці, формально викликані прагненням ще одного брата Мстислава, суздальського князя Юрія Долгорукого, отаборитися в південній Руській землі, захопивши Переяслав — своєрідну приступку до великокнязівського стола. Цим Долгорукий продемонстрував бажання відібрати у Ярополка Київ. З того часу починається тривала й кривава боротьба за київський престол як між князівськими кланами Мономашичів і Святославичів, так і всередині потомства і Володимира Мономаха, і Святослава Ярославича.

Так зі смертю Мстислава Великого 1132 р. — вірніше буде сказати: незабаром після кончини Володимира Мономаха! — відходить у минуле півторастолітня доба існування Давньоруської централізованої держави — єдиновладної монархії, започаткованої Володимиром Святославичем. Русь вступила в добу удільної роздробленості. На перший погляд, країна поділилась на півтора десятка земель і князівств, володарі яких, формально визнаючи сюзеренітет великого князя київського, фактично виходять з-під його влади і навіть часом воюють проти нього.

Літописи яскраво й емоційно описують і негативно оцінюють добу роздробленості держави, якій були

притаманні нескінченні міжкнязівські “котори” (сварки) й війни, коли брат ішов на брата, а син зазіхав на престол батька. Палали міста й села, гинули тисячі руських людей, а вороги, підбадьорені відсутністю єдності сил Русі, плюндрували її землі.

Вже під 1134 р. новгородський літописець, дуже віддалений від епіцентру подій навколо столяного града Русі, однак добре обізнаний із змістом і сенсом тамтешніх подій, із сумом записав: “А Изяслав (Мстиславич. — М.К.) иде к Киеву, и раздрася вся земля Руская”.⁵ Він дуже вдало вибрав слово “раздрася”, що означає: розірвалась, розділилась, а в даному разі — вступила в смуту. У наведеному уривку йдеться про намагання старшого сина Мстислава Великого здобути собі частку володінь у південній Руській землі. Мине близько ста років, і вже інший, галицький літописець з тугою змальовує смуту, що продовжувала панувати й набирати сили на Русі: “Начнемь же сказати бещисленя рати и великия труды, и частыя войны, и многия крамолы, и частая востания, и многия мятежи”.⁶

2. Причини роздробленості в історіографії

Літописці чітко й яскраво провели межу між одноосібним великим княжінням Володимира Мономаха і смутою в державі, яка настала по смерті його сина Мстислава. Цього не могли не помітити вже перші представники історичної науки, що почала народжуватися в Росії та в Україні у XVIII ст. Основоположник цієї науки (історії — в сучасному розумінні самого терміна) В.М.Татищев відніс

початки поділу Київської Русі принаймні на дві частини до початку 1150-х років. У його "Історії Російській" уміщено в спеціальний параграф з красномовною назвою "Розділення держави на два великих княжіння", в якому після розповіді про остаточну поразку в боротьбі за Київ Юрія Долгорукого 1152 року від племінника Ізяслава Мстиславича автор стверджує: "По многих так несчастливых предприятиях великий князь Юрий Владимирович Долгорукий пришел в Суздаль и видя себя Руской земли совсем лишена, от великаго княжения Киевского отсчетаь, основал престол в Белой (у цьому контексті: Північно-Східній. — М.К.) Руси", у Володимирі на Клязьмі. Його вчинок історик пояснив тим, що Юрій хотів "так утолить печаль свою, что лишился великаго княжения Рускаго".⁷

Отже, В.М.Татищев пояснив розділ Давньоруської держави на дві половини втратою Долгоруким Києва та його бажанням винагородити себе утворенням нового великого князівства на півночі Руської землі. Для дореволюційної історіографії Київської Русі, як української, так і російської, взагалі характерні суто політичного характеру пояснення самого факту послаблення державної єдності країни.

На відміну від В.М.Татищева, більшість його наступників бачили настання роздробленості не близько середини XII ст. (що загалом наближається до сучасного погляду на справу), а вже по смерті Ярослава Володимировича Мудрого (1054 р.). Так вважав М.М.Карамзін: "Давня Русь поховала з Ярославом свою могутність і благоденство", виявившись роздробленою на малі області. Вчений вважав, що єдність Давньоруської держави забез-

печувалась єдністю самого князівського роду та згодою серед його членів, котрі дотримувалися порядку родового старшинства. Порушення цього порядку в XII—XIII ст. і призвело до нескінченних усобиць, що роздробили і послабили Руську землю.⁸

Деякі історики середини — другої половини XIX ст. вбачали головну причину нестабільності держави на Русі в XII—XIII ст. у слабкості політичних, генеалогічних та інших зв'язків всередині самої країни. М.П.Погодін писав, що князівські усобиці на Русі спричинилися виділенням чималої кількості волостей ще на зорі її історії. Він гадав, що у встановлених для XII—XIII ст. межах землі-волості існували вже в середині XI ст. (тобто по смерті Ярослава Мудрого); більше того, на той час вони вже склалися на територіях передуючих їм давніх племінних об'єднань і співпадали з ними.⁹ Остання думка була підхоплена окремими нашими істориками середини XX ст.

З М.Погодіним солідаризувався М.І.Костомаров, котрий взагалі розглядав Давню Русь як існуючу з давніх-давен федерацію князівств, що стояла на спільності походження народу, єдності мови, побуту й віри, а також єдності князівського роду. Русь з самого початку прямувала до федеративної держави і врешті-решт набула цієї форми.¹⁰

Здається, першим серед істориків другої половини минулого століття серйозну увагу причинам настання удільної роздробленості на Русі приділив В.Й.Ключевський, який спробував віднайти першопричини цього явища. Подібно до своїх попередників, він теж розглядав її як суто політичний феномен. XII лекція його “Курсу російської історії” носить

знаменну назву: "Політичне роздроблення" На його думку, воно було подвійним: династичним і земельним. "У перебігу розмноження князів, — писав історик, — окремі лінії князівського роду все далі розходились між собою" Ярославичі поділились на ворогуючі гілки: спочатку Мономашичів і Святославичів, далі поділяються й ті й інші, суперничаючи одна з одною. Вони "все міцніше всідалися на постійне володіння в певній області" Все це й призвело до розпаду Руської землі на "обособлені одна від іншої землі".¹¹

Далі В.Й.Ключевський наголошує на послабленні центральної влади на Русі за доби удільної роздробленості. Місце посадників великого князя київського в різних областях заступають князі, що неймовірно розмножилися на той час. Ці, удільні по суті князі перестають платити данину Києву, отже, розривають зв'язок із верховним сюзереном, що спричиняє послаблення політичного зв'язку між князівствами і землями.

В.Й.Ключевському належить тонке спостереження над становищем князів у землях, що здобули автономію від Києва: "Але, роблячись менш залежними згори, обласні князі ставали все більше стиснутими знизу. Постійне переміщення князів із стола на стіл і суперечки, що його супроводжували, втрачали земський авторитет князя. Князь не прикріплювався до місця володіння, до того чи іншого стола ні династичними, ні навіть особистими зв'язками. Він приходив і йшов геть, був політичною випадковістю для області, блукаючою кометою..."¹²

На мій погляд, В.Й.Ключевський більше інших дореволюційних істориків наблизився цим спосте-

реженням до розв'язання головної, можливо, причини феномену настання удільної роздробленості.

В історіографії ХІХ ст. була поширеною ідея, згідно з якою Давньоруська держава роздробилася насамперед тому, що Ярославичі надміру розплодилися, й на всіх князів просто не вистачало столів. Тому багато хто з них був змушений силою добувати собі княжіння. Таке пояснення лежить на поверхні явища. Хоча, літописи наводять чимало прикладів на підтвердження цієї тези, але ніхто з її прихильників не замислювався над тим, чому це раніше, в недавні часи існування єдиновладної монархії Мономаха, коли кількість князів також перевищувала число столів, жодний член правлячого роду не зважувався зі зброєю виступити не те що проти великого князя, а й відвойовувати землі у більш багатих і удачливих сусідів-родичів.

Наведену вище думку ряд істориків підкріплював іншою: послаблення єдності держави відбулося ще й через те, що, зробившись надміру численними на середину ХІІ ст., Ярославичі почали порушувати традиційний порядок престолонаслідування: за родовим старійшинством, коли влада переходила до старшого в роді, — від старшого брата до наступного за часом народження. (Джерела називають такий порядок “лествичным восхождением”). До цього додалася ще й активізація міського населення в політичному житті.¹³

С.Ф.Платонов вважав своєрідною особливістю країни в ХІІ—ХІІІ ст. те, що “політичний зв'язок київського (тут у значенні: давньоруського. — М.К.) суспільства був слабкішим від усіх інших зв'язків, і це було однією з найважливіших причин падіння

Київської Русі”.¹⁴ Йшлося, поза сумнівом, про внутрішні політичні зв'язки між правлячим прошарком держави, з одного боку, й боярством та людністю різних земель і князівств, — з іншого.

Як не дивно, мало уваги приділив головним чинникам настання роздробленості на Русі такий видатний знавець історії східнослов'янського суспільства, насамперед інституцій влади, яким був О.Є.Пресняков. Він коротко змалював початки розділення держави, наголосивши на складності картини “впертої боротьби засад отчини і старійшинства у міжкнязівських відносинах” В уяві цього вченого нескінченна боротьба між князями в XII ст. була все ж тим самим змаганням “отчинного” поділу й старійшинства” (родового. — М.К.), а “основним фактором... дроблення окремих земель (і Русі в цілому. — М.К.) був початок отчинного розділення й володіння”.¹⁵ Таке пояснення не виглядає універсальним. Воно не здатне кинути світло на всю різноманітність, складність і неоднозначність соціально-політичного життя Давньоруської держави, починаючи з 30-х років XII ст.

Втім, у своїх “Лекціях з російської історії” О.Є.Пресняков зробив проникливе зауваження, що свідчить про його розуміння соціально-економічних рушіїв роздробленості. “Друга половина XII ст., — писав він, — є періодом різкого розвитку цього процесу переходу до нового ладу (удільної роздробленості. — М.К.)... Його соціальний бік — у розвитку землевласницького боярства, яке, вростаючи все глибше в місцеве життя тієї чи іншої області,

* Уоли престол переходить від батька до сина.

підкорюючи її собі, розбивається на низку провінційних, обласних суспільств, що замикаються на місцевих інтересах”.¹⁶ На жаль, ця думка, дуже прогресивна в науковому плані взагалі, а для початку ХХ ст. — особливо, не була розвинута далі істориком.

Докладно описуючи перипетії політичного життя Давньої Русі часів удільної роздробленості, М.С.Грушевський мало цікавився причинами її настання, та й взагалі не розглядав цього явища. В його уяві Давня Русь чи не завжди була роз’єднаною. Він не належав до “державницької” школи, тому не приділяв уваги генезису й розвиткові Київської держави, еволюції князівської влади; натомість досліджував самі міжкнязівські стосунки. З побіжних зауважень вченого випливає, що він навіть часи Ярослава Мудрого — пік єдиновладної монархії! — тлумачив як добу занепаду державного організму Русі: “Нагадуючи дуже близько часи Володимира, князювання Ярослава було вже ослабленою копією їх”; і далі: “...часи Ярослава входили вже в часи розпаду і упадку старої Київської держави”.¹⁷ Які ж саме часи “старої Київської держави” розглядав М.С.Грушевський як добу піднесення, і за якого князя існувала та сильна держава: за Володимира Святославича, котрий півжиття поклав на її збиття і все ж не досяг кінцевого успіху, чи за його напівлегендарних попередників від Олега до Святослава, яким так і не пощастило згуртувати племенні княжіння в єдиний державний організм?!

Що ж стосується часів по смерті Володимира Мономаха, то М.С.Грушевський завершував князюванням його сина Мстислава (1125—1132 р.) “першу стадію в процесі розкладу Київської

держави”, хоча й визнавав, як не дивно (беручи до уваги його песимістичний погляд на державну цілісність Київської Русі), що на тій стадії “традиція одноцільності й концентраційні змагання ще борються з сим розкладом, і то часом з успіхом” А от вже по Мстиславі наростає “процес розкладу Київської держави”, в якому історик не бажав бачити жодних сил об’єднавчого напрямку. Розділ III другого тому своєї “Історії України-Руси” він так і назвав “Упадок Києва” і звів історію Давньої Русі часів роздробленості до нескінченних змагань князівських кланів (Мономашичів, Ольговичів, Мстиславичів, Ростиславичів, Давидовичів), що лише поглиблювали роз’єднання країни й послаблювали її. Навала орд Батия (1237—1241 рр.) тільки завершила справу: вона “приносить з собою повну кризу князівського дружинного устрою на Середнім Подніпров’ю”.¹⁸ Зосередженому на південноруських справах М.С.Грушевському майже не було діла до того, що діялось на інших руських землях XII — першої третини XIII ст. — західних, північно-західних і північно-східних.

Сучасному читачеві варто, мабуть, нагадати, що, подібно до своїх попередників, і М.С.Грушевський, і його сучасники в Україні шукали причини роз’єднаності давньоруських земель, починаючи з 30-х років XII ст., виключно в політичній площині, вірніше, ще вужче: у міжкнязівських (династичних) відносинах у державі. В цьому вони були цілком солідарними зі своїми російськими колегами. Як і раніше, більшість з них продовжувала вважати, що кількість Ярославичів у перші десятиліття XII ст. настільки зросла, що їм просто перестало вистачати

земель і волостей. Складність визначень генеалогічного й фізичного старшинства (бувало, що небіж за віком був старшим від дядька), а часом небажання визнавати чие-небудь старшинство взагалі призводило до порушення давнього і законного порядку заміщення столів — за принципом родового старійшинства. До того ж з кінця XI ст. князі-ізгої почали протиставляти йому інший, отчинний принцип володіння містами й волостями. Наростання суперечок у середовищі Ярославичів дедалі частіше призводило до збройних сутичок, а то й справжніх війн. Все це, на думку загалу істориків XIX—першої третини XX ст., і спричинило удільну роздробленість на Русі і розпало її.

Ні О.Є.Преснякову, ні С.Ф.Платонову, ні В.Й.Ключевському, ні М.С.Грушевському не спадало на думку, що у підвалинах роздробленості можуть лежати не політичні чи генеалогічні, а соціально-економічні фактори. Не можна ставити їм це у вину: вони творили на рівні, ще й найвищому сучасної їм науки. Та в їхні часи, так само, як і нині в Україні та Росії, соціально-економічна історія була не в пошані. Нею займались мало і неохоче. Тим часом студії на ниві політичної історії, зокрема державотворення, неможливо проводити у відриві від досліджень соціально-економічних, так само, як і культурних та релігійних процесів і явищ суспільства. Самі лише політичні ідеї й гасла вкупі з силовими діями чи навіть дипломатичними перетрактаціями не в змозі визначити загальний поступ народу в будь-які часи.

Ці, здавалося б, беззастережні з погляду сучасної науки істини зовсім не відразу були сприйняті пізнішими українськими і російськими вченими, чия

наукова діяльність розгорнулась у 20-і—30-і роки ХХ ст. Невипадково головний авторитет радянської історичної науки тих часів М.М.Покровський, котрий сформувався як вчений у дореволюційну добу, просто не визнавав не те що роздробленості Київської держави, а й самого існування тієї держави, — мовляв, “розсипатися було нічому”¹⁹ Навіть ті дослідники 20-х—30-х років, котрі визнавали факт буття об’єднаної східнослов’янської держави, далеко не відразу звернулися до пошуків причин її роздроблення в соціально-політичній площині.

В солідному історіографічному огляді давньоруської проблематики радянських часів слушно зауважено: “В російській буржуазній науці не існувало поняття феодальної роздробленості, існувало лише уявлення про суто політичне явище — розпад сучасної держави на окремі князівства. В радянській історичній науці вперше було встановлено, що в основі роздроблення Давньоруської держави лежав процес соціально-економічного розвитку, процес феодалізації; виникло поняття феодальної роздробленості — явища, обумовленого розвитком феодальних відносин” Вперше це було проголошено в книзі Б.Д.Грекова “Київська Русь” (М. — Л., 1939).²⁰ Додам до цього, що в наступних виданнях праці видатний історик розвинув свою теорію соціально-економічного підґрунтя удільної роздробленості, що охопила Русь у ХІІ ст.

Та лише у цвоєнний час теоретичні побудови Б.Д.Грекова почали утверджуватись у вітчизняній історичній науці. Навіть його запеклий опонент передвоєнних років С.В.Юшков тоді почав підтримувати концепцію соціально-економічного походження

роздробленості Давньоруської держави: “Розпад на низку окремих земель Київської Русі, що перебувала під владаю великого князя, є по суті справи закономірний наслідок подальшого процесу феодалізації”.²¹

У 60—70-х роках у радянській науці сформувалася думка, що удільна чи феодална роздробленість зовсім не раптово і не випадково охопила Давньоруську державу. Вона визрівала в надрах суспільства багато десятиліть. Уперше її елементи виявились одразу по смерті Ярослава Мудрого. Однак соціально-економічний розвиток Русі, особливо на місцях, виявився ще недостатнім для розгортання відцентрових політичних процесів, що далися взнаки з 30-х років XII ст.

Отже, йдеться про історично об’єктивний і невідворотний процес розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, що спричинився до піднесення економіки окремих земель і міст. Якщо з кінця IX по XI ст. суспільно-економічне життя Давньоруської держави зосереджувалось у Києві й навколо Києва — на Наддніпрянщині, тяжіло до нього в усіх землях Русі, то з початком XII ст. набирає сили швидкий розвиток економічних процесів і явищ в головних руських землях — складових частинах тієї держави.

Еволюція феодалного способу виробництва стимулювала генезис і поступове зростання великого й середнього землеволодіння, породила прошарок великих землевласників (літописи звичайно називають їх універсальним терміном “бояри”). Це відбувалось не лише в осерді держави, у Київській землі, а повсюдно, навіть у віддалених від столярного града землях Русі (Владимиристо-Суздальській, Галицькій,

Волинській). Землевласники-феодалі, що набули, завдяки своїм багатствам, чималої політичної ваги, прагнули до незалежності від центрального уряду, тиснули на місцевих князів, аби вирішувати на власний розсуд питання і внутрішньої, і навіть зовнішньої політики.

Б.Д. Греков писав, що напередодні настання удільної роздробленості окремі землі Київської Русі настільки виростили й зміцніли, що не потребували більше допомоги й захисту київського уряду. Він проникливо зауважив: "Нові економічні умови, за яких у XII ст. продовжували існувати окремі феодальні князівства, що входили до складу Київської Русі, та їх боротьба між собою створили нову політичну карту Східної Європи, де Києву було відведено більш скромне місце".²²

Переконливу й масштабну панораму роздробленості Давньоруської держави створив у працях 60—70-х років Б.О. Рібаков, хоч вона і вимагає уточнення в ряді деталей. Вчений писав: "1132 р. Київська Русь наче несподівано розпалась на півтора десятка князівств... Однак ця несподіваність лише гадана — насправді процес кристалізації самостійних князівств-королівств (чи, як ми говоримо, процес феодальної роздробленості) готувався вже давно самим ходом історичного розвитку: зростали продуктивні сили, виникали й ширилися нові міські центри, міцніла політична сила городян і місцевого боярства, посилювалась класова боротьба в містах і феодальних вотчинах".²³

Згідно з стрункою й логічною теорією Б.О. Рібакова, виділення окремих (вчений навіть вважає їх самостійними) земель сталося насамперед в

інтересах місцевих землевласників-бояр: воно підтримувалося скороченням масштабів “коловороту” князів, котрі раніше частіше переміщувалися з одного міста й князівства до іншого, а з часом помалу осідали в тих чи інших землях. Вчений вважає, що території тих півтора десятка князівств, на які розпалася Київська Русь, більш-менш відповідали землям давніх племінних союзів (яких він налічив теж півтора десятка). Отже, роздробленість спиралася на давні місцеві традиції. Історик гадає, що для соціального й економічного розвитку на місцях зовсім не були вже потрібні масштаби держави в цілому. А верховна влада київського князя назавжди відійшла в минуле. “Створення півтора десятка великих князівств установила в 1130-і роки повну відповідність нової політичної форми досягнутому високому рівневі продуктивних сил і цим забезпечила небувалий розквіт культури в усіх руських землях XII ст.”²⁴

Можна, проте, зробити кілька суттєвих зауважень до створеної Б.О.Рибаківим концепції феодальної роздробленості. По-перше, на мій погляд, Давньоруська держава не розпалася, як він вважає, й ті півтора десятка князів не були вповні самостійними. По-друге, будучи породженням прогресивного загальом соціально-економічного поступу, удільна роздробленість виявилася в політичному плані негативним явищем: послабилася держава, центральна влада, внутрішня історія Русі багато в чому визначалася міжкнязівськими усобицями, в перебігу яких гинули тисячі людей і знищувалися ті самі продуктивні сили, розвиток яких і призвів головним чином до настання роздробленості. Викликане нею послаблення Давньо-

руської держави активізувало половецькі напади, що також нищили людиність Русі та її господарство.

Отже феодальна роздробленість була діалектично суперечливим явищем, й оптимістична характеристика розвитку Русі в її часи як руху по висхідній здається мені однобічною й перебільшеною.

Один із найбільш значних внесків до дослідження проблеми причин, перебігу й наслідків удільної роздробленості на Русі належить В.Т.Пашутові. Головна його теоретична теза стосовно чинників настання роздробленості чітко висловлена в синтетичній статті середини 70-х років: "Відносно єдиної державної структури, що склалася на час князювання Володимира Святославича і Ярослава Мудрого, виявилась недовговічною. Причина цього криється не в занепаді країни, а в її соціально-економічній еволюції, де спостерігаються два ряди причинно взаємозв'язаних явищ: розвиток феодалізму вшир і послаблення економічної та політичної могутності центральної влади".²⁵

У цій та ряді інших праць В.Т.Пашуто наголошував на розвитку сеньйоріальної земельної власності як на чиннику, що спричинив послаблення єдності країни й центральної влади. В іншій статті — етапній для його розуміння процесів і явищ роздробленості — вчений писав: "До влади прийшла та група феодалів, що шукала джерела збагачення в першу чергу всередині власне Русі... і не хотіла відривати своїх смердів від ниви не лише заради далеких походів, але часом навіть заради захисту країни від навали кочовиків, якщо вони прямо не зачіпали її володінь".²⁶

На мій погляд, найближче підійшов до визначення головної рушійної сили удільної роздробленості Л.В.Черепнін. Значення процитованої далі його статті видасться особливо важливим, коли взяти до уваги, що вона була опублікована ще 1953 р., отже, писалася в особливо важкі для радянської науки часи. “При вивченні процесу феодального роздроблення, — зауважував учений, — питання про феодальну власність набуває особливого значення” Л.В.Черепнін слушно вважав, що “закономірний економічний процес розвитку феодального способу виробництва привів до розчленування відносно єдиної феодальної держави... Зростало велике землеволодіння й посилювалась феодальна знать на місцях. В умовах натурального господарства і слабо розвинених економічних зв'язків цей процес вів до змін у політичному ладі, до розчленування держави”.²⁷ Л.В.Черепнін, так само, як Б.О.Рибаков і В.Т.Пашуто, відзначав зрослу роль міст і міського патріціату в соціально-політичному, економічному й культурному житті Давньоруської держави.²⁸

Останніми роками українські та російські історики зменшили увагу до теоретичних аспектів удільної чи феодальної роздробленості на Русі. З одного боку, ці аспекти, як здавалось, ґрунтовно розроблені нашими попередниками, особливо вищезгаданими. Тому значній частині вчених проблема могла видатися вичерпаною. З іншого — взагалі згас інтерес до соціально-економічної історії. Натомість інтенсивно обговорюється історія політична й особливо — культурна і церковна. Остання, щоправда, не стільки істориками-професіоналами, скільки настирливими дилетантами.

Тим часом проблема соціально-економічних чинників роздроблення держави в 30—40-х роках XII ст. не вичерпана нашими попередниками. Рушійні сили настання роздробленості в Давньоруській державі визначені істориками минулих років у дещо узагальненому, не завжди конкретизованому вигляді. Недарма О.П.Толочко зауважив: “Як це не виглядає парадоксальним, у всій обширній літературі, присвяченій XII—XIII ст., при найуважнішому читанні ми не знайдемо праць чи хоч би думок про те, які ж саме економічні процеси обумовили настання роздробленості й які серед них визначили її так очевидну своєрідність”.²⁹

Автор процитованих слів зміг вказати лише на одну таку конкретно-економічну працю — статтю Л.В.Мілова, що за характером і змістом є розгорнутою рецензією на монографію В.А.Кучкіна з історії Північної Русі часів середньовіччя.³⁰ Та ця стаття базується на не обгрунтованій джерелами і тому уможлидній тезі, начебто головна економічна причина настання роздробленості полягала в засобах одержання ренти-данини: мовляв, дроблення території держави сприяло зростанню ренти й полегшенню її стягання. Не входячи в деталі концепції Л.В.Мілова*, відзначу все ж таки, що з теоретичного погляду висунута ним причина а приходу роздробленості вважається мені надто дрібною, економічно локальною і, хоч як це парадоксально звучить, занадто вже вузькоконкретною, аби пояснити всю різноманітність і багатомірність соціальних, політич-

* Аргументовану критику цього положення див.: *Толочко А.П.* Указ. соч. — С. 221.

них, господарчих, культурних та ідеологічних процесів, що якось несподівано для тогочасного суспільства охопили Давньоруську державу в 30—40-і роки XII ст.

3. Велике землеволодіння на Русі

Невдачі спроб дати задовільні конкретно-історичні й разом з тим досить універсальні пояснення причин настання удільної роздробленості створили можливість для такої емоційної заяви: “Відсутність в історичній літературі праці, яка б поєднувала дослідження відносин землеволодіння й міжкнязівських відносин, на нашу думку, не є випадковим. Цей факт з усією очевидністю показує принципову несумісність вотчинно-сеньйоріальної схеми еволюції феодалізму на Русі й суспільно-політичних процесів киево-руського часу в тому вигляді, в якому вони зараз постають”.³¹ Такий висновок видається мені занадто категоричним.

Здається все ж таки, що могла існувати певна загальна причина настання роздроблення Русі на уділи — соціально-економічний чинник, що розкручував пружини політичного, суспільного й іншого життя в державі, починаючи з перших років XII ст. Такий чинник мав діяти разом з іншими, й не тільки соціально-економічними. Він, на мій погляд, лежав у сфері феодального землеволодіння — князівського й боярського. А саме — *в різній природі одного й іншого.*

Більше того, за характером і змістом боярське землеволодіння суперечило князівському. Боярські й князівські інтереси в цьому пункті рішуче розхо-

дилися. Але проявились вони лише тоді, коли в суспільній правосвідомості виникло саме поняття індивідуального земельного володіння (кінець X — початок XI ст.),³² а вже потім князівські й боярські володіння оформляються юридично (друга половина XI — XII ст.). Така суперечливість і обумовлювала різну поведінку князів і бояр у суспільно-політичному житті Давньоруської держави доби удільної роздробленості.

А взагалі проблема виникнення великого феодального землеволодіння на Русі — князівського та боярського — належить до найбільш складних і неоднозначних. Вона й досі не знайшла вичерпного пояснення в історіографії — при тому, що до неї звертались мало не всі дослідники соціально-економічної історії Київської держави. Нез'ясованими залишаються такі чільні питання, як джерела, перебіг і хронологія генезису та розвитку феодального землеволодіння й землекористування у східних слов'ян. Причина цього полягає знову ж таки у відсутності систематичних джерел, у бідності й суперечливості свідчень літописів та інших пам'яток писемності XII ст., вказівок, котрі заслуговують на довір'я, щодо існування великого землеволодіння взагалі. Це призвело до того, що історики шукали останнє в надрах давньоруської історії, починаючи з IX ст.

Думка про виникнення земельних володінь у князів і бояр у IX — X ст. належить ще історикам середини — другої половини XIX ст.³³ Не знаходячи джерельних підтверджень такої тези, Б.Д. Греков, однак, погоджувався з подібним датуванням і стверджував, що політична могутність бояр IX — X ст. мала спиратись на якісь земельні володіння.³⁴

С.В.Юшков припускав наявність земель у власності бояр у другій половині XI ст.³⁵.

Строго побудовані на джерелах дослідження Л.В.Черепніна щодо закономірностей і особливостей земельної власності в ранньосередньовічній Русі внесли певну ясність у проблему. Вчений, котрий присвятив їй чимало праць, дійшов висновку, що для періоду X—XI вв. панівною формою феодальної власності на Русі була державна (в її основі лежить корпоративна власність панівного класу на землю). А на XII ст. складаються землеволодіння князівське (доменіальне), боярське і церковне³⁶.

Однак і Л.В.Черепніну, головним чином через визначену вже бідність і суперечливість джерельних свідчень, не пощастило аргументовано відповісти на основне питання, що неминуче постає перед дослідниками генезису феодального землеволодіння на Русі: коли і яким чином виникають а) князівські й б) боярські вотчини. Вчений із зрозумілою в нашому випадку обережністю припускав: “Раніше інших, напевне, створюються князівські домени (тобто маєтки, що належали не державі, а самим князям як феодалам)”³⁷.

Л.В.Черепнін скептично ставився до того, що термін “село” стосовно князівських маєтків вживається джерелами XI—XII ст., але в розповідях про події, починаючи з X ст. Це — село княгині Ольги, сельце Володимира Святославича Предславине, село Ракома, в якому один час перебував Ярослав Мудрий. Адже не ясно, який саме зміст вкладав літописець у поняття “село” Такі села могли бути замиськими резиденціями, а не феодальними маєтностями.

Л.В.Черепнін вказує на Правду Ярославичів (близько 1072 р.) як на джерело, що “вже безсумнівно свідчить про наявність князівського домена”.³⁸ Ще упевненіше висловився з цього приводу О.О.Зимін: “Статті 19—40 Короткої Правди (створеної в часи князювання Ярослава Мудрого. — М.К.) становлять єдине ціле, що його можна назвати Уставом Ярославичів, тому що вони, при загальній стрункості й цілеспрямованості; малюють живу картину великого князівського землеробського господарства”.³⁹ Подібна оцінка цієї юридичної пам’ятки видається перебільшеною. В кращому разі в ній хіба що проглядають риси майбутнього князівського домена. Далі мною буде наголошено на обережному ставленні до Руської Правди як джерела вивчення еволюції великого землеволодіння в країні.

Не можна ототожнювати ранньофеодальне панське господарство з поняттям “двір”, тим паче з поняттям князівського домена, що нерідко робиться в історичній літературі.⁴⁰ Двір, як слушно зазначає М.Б.Свердлов, був резиденцією феодала — князя чи боярина. І тільки! Ні з Короткої редакції Руської Правди, ні з літописів, — звичайно, при спокійному й об’єктивному тлумаченні їхніх свідчень, — не можна зробити висновку, що двір був осередком феодального маєтку, вотчини.⁴¹ Тому не може бути прийнятним поширене в літературі використання як тотожних і взаємно замінюваних термінів “двор” і “вотчина”

Говорячи про наявність або відсутність великого землеволодіння на Русі, слід пам’ятати, що в це поняття історична наука вкладає не лише його розміри, а й феодальний характер самого володіння,

коли воно обов'язково поєднується з експлуатацією залежного населення у формі ренти.⁴²

Першим, на мою думку, безсумнівним свідченням на користь існування індивідуального князівського землеволодіння є добре відома історикам розповідь "Повісті временних літ" під 1093 р. про останні роки життя й князювання в Києві Всеволода Ярославича: "Сядящю бо ему Кыеве, печаль бысть ему от сыновець своих*", яко начаша ему стужати, хотя власти (волостей. — *М.К.*): ов сея, ово же другие. Сей же (Всеволод. — *М.К.*), омиряя их, раздаваша власти им".⁴³ Та який статус могли мати ті надання Всеволода васалам: умовний чи безумовний, — про це літописець мовчить.

Для наступного, XII ст. кількість відомостей літописів про існування князівського землеволодіння можна дещо збільшити, але все ж таки їх мало.** Це може свідчити і про нерозвиненість такої форми власності й про незацікавленість князів, котрі часто переміщувалися з однієї волості до іншої, в маєтностях у тих волостях. Отож, князівська земельна власність у літописах майже не відбита.

*Йдеться, насамперед, про князів-ізгоїв, небожів Всеволода: чернігівських Святославичів — Олега, Давида та Ярослава й Давида Ігоревича.

** Л.В.Черепнин змушений був визнати, що й для XII ст. "прямих вказівок на них (князівські села — *М.К.*) не так вже й багато", проте вважав безсумнівним наявність у той час на Русі розвинутого князівського доменіального володіння (*Черепнин Л.В. Спорные вопросы... — С. 159*).

4. Земельні володіння бояр і дружинників

Ще складнішою є справа з обставинами й часом виникнення боярського землеволодіння. Четверть століття тому видатний знавець цієї проблеми відверто визнав: "Важко сказати, коли з'являється на Русі боярське феодальне землеволодіння. Це питання поки що не розв'язане істориками через нестачу джерел".⁴⁴ Залишається воно нерозв'язаним і нині, бо за минулі після написання процитованих слів роки коло необхідних писемних джерел практично не розширилось (за винятком знахідок берестяних грамот у Новгороді, що мало можуть допомогти в даному випадку), а наростання джерел археологічних, попри нагромадження фактичного матеріалу, практично не змогло змінити погляди на час виникнення й особливості розвитку землеволодіння бояр.

Археологи розходяться в думках з приводу часу народження боярського землеволодіння на Русі. Ще в кінці 1940-х років Б.О.Рибаков у класичній праці "Старожитності Чернігова" рішуче стверджував, що на початок X ст., принаймні у Чернігівській землі, "васалітет без земельних пожалувань князів дружинникам і боярам відійшов уже в минуле",⁴⁵ отож, такі пожалування мали тоді місце. А у виданій через десять з лишнім років по тому статті В.В.Седова вказується, що час виникнення феодальних укріплених садиб як осередків земельних маєтностей припадає на кінець XI — початок XII ст.⁴⁶

Подібну розбіжність у визначенні часу появи землеволодіння бояр не можна пояснити лише нерівномірністю процесів феодалізації на величезному обширі Східної Європи або різною методикою дослідження названих та й багатьох інших археологів. Мабуть, може йтися про певну обмеженість можливостей археології у вирішенні багатьох питань історії соціально-економічної. Тому історикові нічого не залишається більше, як звернутися до традиційних для нього писемних джерел.

За минуле з часу виходу праці Л.В.Черепніна чверть століття хрестоматійними стали такі його слова: “Показово, що в Короткій редакції Руської Правди даних про боярське землеволодіння немає, і лише в Поширеній редакції (що складалась у кінці XI, в XII ст.) ми знаходимо відомості про “тивуна бояреска” (ст. 1), “бояреска рядовича” (ст. 14), “боярстиих холопях” (ст. 46), “боярстей заднице” (ст. 91)”.⁴⁷

Однак в одній з попередніх праць, спеціально присвяченій Руській Правді, цей історик писав: “Тривалий процес складання тексту Руської Правди завершився на початок XIII ст. створенням у Новгороді Поширеної редакції пам’ятки. Це сталося, як можна гадати, після повстання (новгородців проти князя Всеволода Юрійовича. — М.К.) у 1209 р.” При цьому вчений послався на аналогічну авторитетну думку М.М.Тихомирова.⁴⁸ Теза щодо складання Поширеної Правди на початку XIII ст. є загальноприйнятою в сучасній науці. Отже, у випадку із датуванням початків боярського землеволодіння головна пам’ятка давньоруського законо-

давства не може допомогти. Вона лише зафіксувала його існування в перші роки XIII ст.

Звичайно при використанні Руської Правди у вивченні соціально-економічних процесів у східно-слов'янській державі дослідники не беруть до уваги ту важливу і, здається, безсумнівну обставину, що цей правовий кодекс відбивав не тільки — а може, не стільки! — якісь реалії давньоруського життя, скільки ідеальні норми, до яких, за задумом складачів, слід було прагнути верхівці суспільства й яких мали безумовно дотримуватися всі його члени. Тому сама по собі фіксація тієї чи іншої правової норми в Руській Правді зовсім не означала поширеності її в суспільстві. На мій погляд, доказовими ті чи інші статті названої пам'ятки стануть хіба що при підтвердженні їх іншими писемними джерелами, насамперед літописами.

Тому занадто оптимістичним виглядає висновок Б.О.Рибакова, начебто Поширена редакція Руської Правди відбиває “не лише князівські, а й боярські інтереси. Феодальний замок і феодальна вотчина в цілому дуже рельєфно виступають в цьому законодавстві”.⁴⁹ Насправді лише в окремих статтях Поширеної редакції мимохідь згадується про боярських урядовців і залежних від бояр людей.

Хоч як це виглядає дивним, звістки про боярське землеволодіння не часто трапляються в літописах — при тому, що, міркуючи логічно, воно мало бути поширеним явищем, принаймні — з початком удільної роздробленості на Русі. Поодинокую розповідь кінця XI ст. (1096 р.) про те, що син Мономаха Мстислав, припинивши на час воєнні дії проти Олега Святославича, “распусти дружину по селам”,⁵⁰

Л.В.Черепнін вважав аргументом на користь існування власних сіл у дружинників (безумовно, старших) Мстислава,⁵¹ тоді як В.Т.Пашуто бачив у процитованому уривку “Повісті временних літ” тільки свідоцтво того, що дружинників послали на прокорм до князівських сіл: “В наявності факти кормління дружини — васалів і підвасалів”.⁵² І дійсно, кормління у Давньоруській державі було особливо поширене в X—XI ст. Подібний спосіб князівського пожалування означав надання васалові доходів із села, міста чи землі — при тому, що самі ті села, міста й землі залишались у князівській (державній) власності. Поділяю цю думку В.Т.Пашута щодо сенсу літописної розповіді 1096 р., бо на її слушність вказують сам контекст повідомлення про розведення князем своїх дружинників по селах (очевидно, належних самому Мстиславові), а також хронологія події — кінець XI ст., коли боярське або дружинне землеволодіння навряд чи могло вже існувати.

Більш-менш систематичні згадки про існування земельної власності у боярства починаються в літописах із 40-х років XII ст. — того часу, коли феодална роздробленість дала себе знати в повну силу, а бояри рішуче виходять на політичну сцену. Навряд чи був випадковим збіг у часі цих трьох явищ. Відповідні тексти літописів не раз вже розглядалися дослідниками, що з огляду на їхню нечисленність було тим легше зробити. Дозволю й собі проаналізувати деякі з тих звісток.

1146 р., у час повстання проти Ольговичів, кияни “разграбиша... дружини” Ігоря й Всеволода і “села, и скоты взяша именья много в домех и в монастырях”⁵³ (тут і далі підкреслення моє. - М.К.).

Під 1150 р. у тому самому Київському літописі розповідається, як дружинники київського князя Ізяслава Мстиславича скаржились йому на труднощі війни з його дядьком і суперником Юрієм Долгоруким. “Ізяслав же рече дружине своей: “Вы есте по мне из Рускые земли вышли, *своих сел* и *своих жизней* (майна. — М.К.) лишились” і пообіцяв або накласти головою, або повернути власну отчину (Київ) і “вашу всю жизнь”.⁵⁴ А під 1177 р. північний літопис розповідає спочатку про те, як військо владими́ро-суздальського великого князя Всеволода Юрійовича “*села боярская* взяша и кони и скот”; далі йдеться про те, що рязанський князь Гліб Ростиславич “*села пожже боярская*”.⁵⁵ Кількість літописних контекстів XII ст., що свідчать на користь існування не князівського землеволодіння, можна дещо збільшити, але не набагато”

Подібне, наче навмисне, умовчання літописців про боярські маєтності притаманне й для їхніх розповідей про події першої третини XIII ст., коли, судячи з розвитку подій і різко зрослої могутності бояр у соціально-політичному житті Давньої Русі, їхні маєтності були великими й дедалі збільшувалися. Джерела XIII ст. мало що можуть сказати з цього приводу. Наведу, проте, кілька красномовних свідчень.

1209 р. у Новгороді Великому зчинився бунт проти посадника Дмитра та його прибічників і слуг.

Так, у Лаврентіївському літописі під 1169 р. розповідається про зловживання єпископа “Федорця” у Владимирі-Суздальській землі: “Много бо пострадаша человеци от него в держаньи его; и *сел изнебывши*, и оружье, и конь” (ПСРЛ. — Т. 1. — Вып. 2. — Стлб. 355).

“И поидоша (новгородці. — *М.К.*) на двори их грабежом, ... житье (майно. — *М.К.*) их поимаша, а села их распродаша, и челядь, а скровища их изыскаша”...⁵⁶ З цього тексту стає відомим, що новгородські бояри мали не те що феодально залежних людей, а й рабів (челядь). У тому самому Новгородському літописі під 1230 р. коротко сповіщається, що спочатку вбили боярина Семена Борисовича і “дом его разграбиша весь, и села его”, а далі були розграбовані “Водовиков двор и села”⁵⁷ (трохи далі це джерело згадує новгородського посадника Водовика).

Галицько-Волинський літопис, що зосередив у першій своїй половині (до 1245 р. включно) увагу на боротьбі Данила й Василька Романовичів із могутнім бунтівним боярством, пише майже виключно про політичну діяльність, підступи великих бояр проти сюзеренів і лише в поодиноких випадках згадує про маєтності цих феодалів. Розповідаючи про боротьбу Данила за відвоювання Галича у бояр і угорського війська в кінці 1220-х років, літописець сповіщає: “Данил же взя двор Судиславль (тогочасного глави боярської опозиції. — *М.К.*), якоже вино, и овоща, и корма, и копий и стрел, пристраньно видити”.⁵⁸ Не може бути сумніву в тому, що все це багатство було нагромаджене завдяки великим земельним володінням і данинам із феодально залежних від Судислава людей, котрі сиділи на тих землях. Але самі ті Судиславові землі в літописі не названі...

Галицькі бояри володіли не лише селами, а й часом захоплювали міста, належні верховному сюзеренові. 1231р. “Данил (Романович. — *М.К.*) же поїде со брагом и со Олександром (белзьким князем. — *М.К.*)

Плесньску, и пришед взя и под Арбузовичи (боярським родом. — М.К.), и велик плен прия”.⁵⁹ А після того як полчища Батия сплюндрували Галицьку землю, винищивши великі тисячі людей і підірвавши князівську владу, тамтешні бояри вже не задовольнились власними маєтностями. Вони зазіхнули на князівську владу. З гіркотою галицький книжник пише, що “бояре же галичьстии Данила князем собе называху, а сами всю землю держаху. Доброслав же вокняжился бе” і, мов справжній князь, віддав у “держание” Коломию своїм васалам Лазарю Дóмажиричю та Івору Молибожичю.⁶⁰

Однак через чотири роки Данило Романович викоренив (мабуть, фізично винищивши голів і впливових членів ворожих йому родів) боярську опозицію в Галицькій землі. Та й тоді літописець чомусь не згадує про жодні конфіскації князем боярських земельних володінь!

На мою думку, умовчання про боярські земельні маєтності в літописах може пояснюватись політичною та жанровою специфікою самих цих джерел. Адже коло дійових осіб, що постійно згадуються на сторінках літописів, дуже обмежене й визначене їхньою приналежністю до київського роду — Ярославичі, й тільки вони систематично виступають у цих пам'ятках середньовічної писемності. Всі інші історичні персонажі, навіть великі бояри, фігурують у розповідях літописців принагідно й випадково — лише у зв'язку з діяльністю їхніх сюзеренів-князів. Так було в літописанні й XII, й XIII століть.

Тому на підставі обмеженості згадок про боярське землеволодіння у джерелах доби удільної роздробленості неварто, на мій погляд, робити

категоричний висновок, ніби воно було нетиповим для Русі XII—XIII ст. Тим часом, подібні думки неодноразово висловлювались у науковій літературі. Наприклад, В.Б.Кобрин писав: “Зрозуміло, що ці (боярські. — М.К.) вотчини були вкрай нечисленними, свого роду острівцями в морі селянських общин”.⁶¹ У наведеному тексті йшлося про Русь XII ст. Якщо прийняти цей вислів, то втрачаються можливості скільки-небудь задовільного пояснення суспільно-політичної могутності й активності бояр, що стає виразним саме в XII ст. Зокрема, як показано В.Л.Яніним, великі успіхи новгородського боярства в антикнязівській боротьбі (починаючи з межі XI й XII ст.) ґрунтувались виключно на їхніх багатючих вотчинах⁶² — іншого фундаменту боярської політичної могутності в Новгороді просто не могло існувати.

Незважаючи, отже, на скромність відображення в писемних джерелах боярського землеволодіння на Русі XII — першої третини XIII ст., є підстави вважати його масовим, визначальним явищем в економіці держави. Тому поділяю таку оригінальну й образну характеристику соціально-економічної структури Давньоруської держави: “Всю феодальну Русь (йдеться про добу роздробленості. — М.К.) ми повинні уявляти собі як сукупність кількох тисяч дрібних і крупних вотчин: князівських, боярських, монастирських, вотчин “молодшої дружини”. Всі вони жили самостійним, економічно незалежним одне від одного життям, являючи собою мікроскопічні держави, мало зчеплені одна з одною і повною мірою вільні від контролю держави”.⁶³

Серйозним, хай і літературно-полемічним доказом швидкої еволюції боярського землеволодіння на Русі

кінця XII — початку XIII ст. є творчість видатного давньоруського, по-сучасному кажучи, “дисидента” Данила Заточника. Коротка редакція його “Слова” належить до кінця XII, а друга, яку для зручності вчені назвали “Посланням”, — до перших років XIII ст.⁶⁴ Якщо “Слово” XII ст. майже не згадує боярські двори й господарства, то “боярський двір у “Посланні” XIII ст. введено до тексту як суттєву ланку в біографічних нещастях потерпілого героя”. Боярський двір несе людині зло, пише Заточник.⁶⁵ Зверну увагу читача на те, що в “Посланні” Данила Заточника боярські двір і володіння виступають як звичайне, більше того — буденне явище. Отож у їхній поширеності на початку XIII ст. не доводиться сумніватись.

У джерелах останньої чверті XII ст. феодальний клас, боярство і старша дружина виглядають вже розділеними, диференційованими і в суспільному, і в матеріальному відношеннях: на “бояр думающих” и “мужей храборьствующих” Саме до тих й інших звертається Ігор Святославич, потрапивши в скрутне становище під час свого прославленого в Київському літописі й “Слові о полку Ігоревім” і нещасливого походу в Половецький степ.⁶⁶ Але якщо подібна суспільна й професійна диференціація існувала в маленькій дружині удільного новгород-сіверського князька, то що вже говорити про далеко більші соціуми — боярство й дружину Київської, Новгородської, Володимиро-Суздальської чи Галицької земель! Між різними групами бояр вже тоді була велика різниця в майновому стані,⁶⁷ а це може свідчити, з одного боку, про тривалість процесів такої

поляризації, з іншого ж — про давність процесу генезису й розвитку боярства в цілому.

Багаторічні дослідження соціально-економічної та політичної історії Галицько-Волинської Русі XI—XIII ст. дозволяють, як здається, кинути додаткове світло на формування боярського землеволодіння в цьому регіоні Давньоруської держави. Існуючий на сьогодні фонд писемних і речових джерел не дає підстав для упевненої відповіді на питання: коли саме у Галицькій і Волинській землях склалися боярські земельні маєтності. Довелося вдатися до іншої можливості: бодай приблизно, опосередкованим шляхом визначити час явної й відвертої активізації боярства як значної політичної сили. Таке політичне піднесення бояр могло статися лише на міцному фундаменті, а саме тоді, коли феодалі зробились великими землевласниками, накопичили багатства, завели ватаги озброєних людей, часом змагаючись силою зі своїми сюзеренами-князями.

Скористаюсь переважно свідченням писемних джерел з історії галицького боярства: і в XII, а особливо в XIII ст. воно набагато активніше від волинського діяло в політичному житті свого князівства. Як на мене, це пояснювалось кількома причинами, серед яких головними були, напевне, особливості походження й формування стану галицьких великих феодалів і пов'язана з цим специфіка виникнення їхнього землеволодіння у поєднанні з традиційною слабкістю центральної влади в Галицькому князівстві.

Київський літопис 40-х—початку 50-х років XIIст., у якому, на думку більшості вчених, використано галицькі джерела, обійшов увагою будь-яку участь

бояр у політичних справах тодішнього Галицького князівства, що тільки-но виникло. Всі питання внутрішнього й зовнішнього життя начебто одно-осібно вирішував його засновник, князь Володимирко Володаревич: — принаймні, літописець жодного разу не називає поруч із ним його “мужів” (бояр).

Зовсім інакше описує київський книжник правління в Галицькому князівстві з 1152 р. сина й наступника Володимирка Ярослава. Якщо буквально слідувати за літописцем, то боярство якимось раптово з’являється на поверхні політичного життя князівства. Наступного дня по несподіваній для всіх миттєвій смерті батька Ярослав вертає з дороги брутально вигнаного Володимирком Володаревичем посла великого князя київського Ізяслава Мстиславича — Петра. “И види (Петро. — М.К.) Ярослава сидяща на отни месте,... тако же и вси мужи его”.⁶⁸ Ці “мужи галицьстии” мало не блискавично перебирають політичну владу в Галицькому князівстві, ще й беруть гору над самим князем Ярославом.

Вже наступного, 1153 р., під час нападу Ізяслава Мстиславича на Галицьку землю, “галицьский же мужи почаша молвити князю своему Ярославу: “Ты еси молод,* а поеди прочь и нас позоруй (на нас подивись. — М.К.), како ны будеть отець твой кормил и любил, а хочем за отца твоего честь и за твою головы своя сложити”.⁶⁹

Процитовані літописні тексти не залишають сумніву в тому, що на середину XII ст. у Галицькому

* У цих словах відчувається ледве прихована зневага бояр до юного й недосвідченого у воєнних справах князя.

князівстві сформувалася могутня земельна аристократія. Друга з наведених цитата дозволяє зрозуміти не лише статус і політично-військову вагу великих феодалів у князівстві, а й констатувати там наявність відносин сюзеренітету—васалітету (хай досить своєрідного за характером): вже першого галицького князя Володимирка Володаревича оточували “галичський мужи”, яких володар, згідно з їхнім запевненням, “кормил и любил”

Давньоруський термін “кормління” не раз був предметом дискусій у науці. М.М.Тихомиров розглядав “кормленщиків” як своєрідних давньоруських поміщиків, що одержували землю в компенсацію за службу сюзеренові.⁷⁰ Йому заперечив Л.В.Черепнін, вважаючи, що в наведених М.М.Тихомировим текстах джерел із згадками “кормлення хлебом” (стаття 111 Поширеної редакції Руської Правди та ін.) цей вираз означає зовсім не надання сюзереном маєтку васалові, а лише пожалування “права на держание” міст і волостей та отримання з них прибутків”.⁷¹

На мій погляд, думка Л.В.Черепніна щодо змісту терміна “кормление” знаходить підтвердження в Галицько-Волинському літописі. В середині 30-х років XIII ст. Данило Романович “прия землю Галицькую и розда города. боярам и воеводам, и *беаше корма у них много*”.⁷² А після “Побоища Батьєва”, загарбання й розорення монголо-татарами Русі, князь Данило послав до великого боярина Доброслава, котрий самочинно захопив був владу в Галицькій землі, свого стольника Якова з таким повелінням: “Черниговських бояр не велех ти, Доброславе, *принимати, но дати волости галичким*”.⁷³

Студіювання проблем виникнення й еволюції, характеру і форм боярського землеволодіння на Русі утруднюється не лише бідністю джерел, а й самою неоднозначністю і специфікою феодальної власності на землю в тогочасному світі. Її розміри і правові межі були досить приблизними, а дані джерел про це здебільшого невиразні й залишають можливості їхнього різного тлумачення. Згідно спостереження С.Д.Сказкіна, феодальна земельна власність у середньовіччі могла мати й точні рамки, і конкретні масштаби, але необо'язково. "Наприклад, феодальний сеньйор міг залишити за собою частину феодальної ренти (з наданої васалові землі. — *М.К.*), а васал, у свою чергу, міг одержати як феодал (умовне володіння, "держання", лен. — *М.К.*) землю з її селянами від іншого сеньйора, тобто робився "держателем" землі одразу від двох чи більше сеньйорів, що стояли вище від нього".⁷⁴

Стрімке в ряді давньоруських земель; зокрема Галицькій, Новгородській і Суздальській, виникнення й зростання великого феодального землеволодіння в боярському середовищі природно ставить питання про його джерела. Думки істориків з цього приводу розходяться. Наведу лише кілька, що належать найвідомішим фахівцям ХХ ст.

М.М.Покровський вважав одним з головних факторів формування такого володіння "пожалування населеної землі у вотчину государем".⁷⁵ Експропріація феодалами общинних земель відіграла, на його погляд, другорядну роль. Навпаки, захоплення соціальною верхівкою раніше вільних

общин і підкорення самих общинників* В.Д.Королюк розглядав як вирішальний фактор у становленні й розвитку феодального землеволодіння.⁷⁶ Як думає В.Л.Янін, у специфічних умовах соціально-економічного розвитку Новгородської землі головним шляхом розвитку феодальної власності була купівля землі феодалами в общинників, що набула особливого розвитку в XII і XIII ст.⁷⁷ Однак подібний спосіб створення феодальних земельних маєтностей аж ніяк не можна поширити на інші давньоруські землі, принаймні — південноруські (Київську, Чернігівську, Галицьку, Волинську), бо пам'ятки писемності не дають для того жодних підстав.

Існує ще одна теза стосовно джерел походження феодальних маєтностей. Б.О.Рибаков вважає вотчину за первинну ланку феодалізму — і знаходить її коріння у власності давньої племінної знаті, котра в перебігу розвитку феодальної формації перетворилася на вотчинників. “До цього можна додати, — зауважує історик, — певну кількість загарбань і бенефіційних пожалувань з боку вищої князівської влади та її дружинників”.⁷⁸

Вважаю теоретично невірними та історично наївними спроби вчених віднайти якусь універсальну чи навіть єдину причину, що викликала до життя велике феодальне, зокрема боярське, землеволодіння. Та у відношенні до Київської, Галицької й, меншою мірою, Волинської земель запропонований Б.О.Рибаковим шлях народження боярських маєтностей уявляється не лише вірогідним, а й одним із

* До речі, зовсім не засвідчені літописами того часу, принаймні південноруськими.

головних. Інакше немає можливості пояснити факт різке швидке виникнення й неймовірного посилення прошарку великих феодалів у Галицькому князівстві одразу ж по його створенні: вони могли вийти тільки безпосередньо з племінної знаті.

Адже вже при першій появі на історичній арені — у літописних згадках кінця 1152—1153 рр. — галицькі бояри виступають згуртованою й надзвичайно могутньою силою, що є одним, хай і непрямим, доказом того, що вони мали міцне коріння, мали маєтності й багатства ще в той час, коли Галицьке князівство переживало добу становлення. Син засновника того князівства Володимирка Володаревича князь Ярослав, широко поважаний у середньовічному світі, кроку не смів ступити всередині власної землі без своїх “передних мужей” (бояр). А несміливі спроби його сина Володимира струсити з себе обтяжливу боярську опіку призвели до вигнання його з князівства. Не пощастило викоренити боярську опозицію в Галицькій землі й Роману Мстиславичу, творцеві Галицько-Волинського великого князівства.

Більше десяти років тому мною було розглянуто феномен надто повільного (в порівнянні з іншими південноруськими землями) розвитку процесів містоутворення в Галицькому князівстві другої половини XII ст. Тривалий час у регіоні не народжувалися нові міста. Це може свідчити лише про одне: центральна влада мляво освоювала землі нового князівства, створеного Володимирком Володаревичем лише 1141 р.⁷⁹ Певно, у неї для того не вистачало сили. Немає підстав не погодитися з постулатом, за яким “державність у її чіткій формі виникає лише тоді, коли складеться більш-менш

значна кількість подібних центрів (міст. — *М.К.*), які використовувалися для утвердження влади над аморфною масою общинників”.⁸⁰

Слабкість князівської влади, пізня й недостатня централізація князівства, якій шалено опиралося боярство, нарешті, повільність процесів містоутворення — все це стало головними причинами запізненого складання державної території Галицької землі — вона формується тільки з другої половини XII ст., тоді як сусідня Волинська — на сто років раніше. Нове княже місто Галич (навіть чи воно могло виникнути раніше межі XI й XII ст.) почало розвиватися з 40-х років XII ст. надзвичайно швидко. Його консолідуючий вплив, економічний і соціально-політичний, був, безумовно, значним, хоча й неминуче слабшав як на периферії князівства, так і в безпосередній близькості від стольного града — у вотчинах великих, фактично не підвладних князеві бояр та їхніх васалів (дружинників, урядовців тощо). Образно кажучи, самого лише Галича виявилось замало для створення справді централізованого державного об'єднання.

Все це й створило об'єктивно історичні умови для того, щоб галицька племінна аристократія, котра в процесі суспільно-економічного розвитку переросла у феодалну, зуміла зберегти своє високе суспільне становище. Вона зберегла й стрімко примножила свої земельні володіння за рахунок князівських надань, гіпотетичних загарбань общинних земель і, можливо, їхньої купівлі. Втім, остання в умовах буйної феодалної анархії й безмежної сваволі боярства Галицької землі видається мені дуже й дуже гіпотетичною...

Аналогічна ситуація склалася й на півночі Давньоруської держави — у Новгородській землі, де також центральна князівська влада була слабкою, міста утворювались повільно, і їх завжди (у давньоруський час) було зовсім мало, а племінна аристократія, що поступово переросла у феодальне боярство, захопила владу як у Новгороді Великому, так і в усій його землі.

5. Умовне володіння землею ?

Варто зупинитись ще на одній проблемі боярського землеволодіння — його характері. Багато суперечок точилося навколо чільного питання: яким саме було воно — вотчинним чи помісним? У джерелах немає конкретної відповіді на нього. Тому коли в науковій літературі розглядаються земельні надання князів боярам і дружинникам, то звичайно не відзначається, за віщо вони одержували маєтності.

Логічно припустити, що компенсацією за такі надання мала бути лише військова служба, незалежно від того, безумовним (вотчина, алод) чи умовним (помістя, феод) було те чи інше володіння васала. Повною мірою зберігають актуальність давні слова Л.В.Черепніна: хоча джерела не містять конкретних даних щодо цього, “напевне, бояри і княжі “мужі” служили головним чином із вотчин. У нас немає відомостей (для давньоруських часів.— М.К.) про умовні земельні держання типу пізніших помість”.⁸¹ Свого часу мені пощастило довести, що у Галицько-Волинському князівстві за Данила Романовича існували справжні поміщик”, котрі одержували

наділи при обов'язковій умові несення служби. Помісна система там була, напевне, розвинутою, бо, наприклад, у Галицькій землі роздавали землі в умовне володіння ("держание") не лише князі, а й великі бояри-феодали, як от Доброслав Судьч.⁸²

І все ж таки нині утримуюсь від категоричного висновку, яким закінчувалась тільки-но згадана моя стаття: умовне землеволодіння було поширене в Галицько-Волинській Русі та в інших південно-руських землях XIII ст.⁸³ Історично вірогіднішою видається мені тепер інша думка: все ж таки помісне володіння склалось у Галицькій і Волинській землях не внаслідок природного процесу суспільно-економічного розвитку, а в екстремальних умовах смертельного двобою Данила й Василька Романовичів з неймовірно сильним і агресивним боярством (переважно галицьким), котре підривало князівську владу й не раз навіть влаштовувало замаху на життя князів. Романовичі тоді вдалися до створення військового прошарку з середнього й дрібного боярства та молодших дружинників, наділяючи їх землею з умовою служби своїм князям. То, певно, була дійова противага боярам з їх військовими загонами. Саме спираючись на умовних володільців-воїнів, а також на сформовану ними з городян регулярну й добре озброєну піхоту ("пешцев" літопису),⁸⁴ Данило й Василько зуміли врешті-решт зламати шию непокірному й відверто ворожому їм боярству. Після вирішальної битви Романовичів з уграми, поляками і боярськими загонами поблизу м. Ярослава 1245 р. літописи більше не згадують про опір боярства князівській владі в Галицько-Волинській Русі.

Так само дещо категоричними і не відповідаючими історичним реаліям домонгольського часу можна вважати слова Б.О.Рибакова, котрий припустив для XII—XIII ст. існування значного прошарку служилих людей з помість (дворян): “Рицарське XII століття висунуло не лише боярство, що перебувало раніше в тіні, а й різноманітне дворянство, яке увібрало в себе і палацових слуг, і воїнів — “детских” або “отроков”, і неспокійних вершників — торків та печенігів”.⁸⁵

Питання умовного земельного володіння в Давньоруській державі XII—першої третини XIII ст., як вважає один із знавців проблеми, не могло виникнути просто тому, що “на бояр та інших князів Південно-Західної Русі великий князь дивився як на своїх слуг, мало при цьому відрізняючи вотчину від феода чи бенефіція”.⁸⁶ Тому зовсім не випадково справжнє помісне землеволодіння виникло на дальшому й вищому витку еволюції феодалізму — в першій половині XIV ст., коли джерела фіксують його існування у Московській Русі часів князювання Івана Калити (1325—1340 рр.).⁸⁷

Переконаний у тому, що на Русі XII—XIII ст. боярське землеволодіння в усіх випадках було безумовним, вотчинним, алодіальним. Згідно з давньоруським феодальним правом, князь-сюзерен не міг позбавити васала-боярина землі, хіба що у разі скоєння тим злочину, що ставило його поза феодальними законами. Бояри міцно й упевнено володіли своїми маєтностями — незалежно від того, яке походження мало володіння того чи іншого земельного магната: 1. Дістання у спадок (особливо серед тих, хто вийшов із племінної знаті); 2. Одержання від князя за службу або в знак особливої прихильності;

3. Загарбання чи купівля общинних земель.

Навіть Данило Галицький, сильний і владний володар, що виганяв із свого князівства могутніх бояр, а то й позбавляв їх життя, не забирав у них вотчини. Принаймні в докладному життєписі Данила з Галицько-Волинського літопису таких відомостей немає.

6. Князівська земельна власність

Інакшим було князівське землеволодіння на Русі. Воно за формою й змістом, а також за своєю специфікою принципово відрізнялося від боярського, взагалі від князівського. Я переконаний, що це справило вирішальний вплив як на правовий та майновий статус князів і бояр, так і на стосунки між цими прошарками феодального класу. Однак у науковій літературі звичайно князівське землеволодіння або не відділяється від боярського ні за природою, ні за статусом, ні за характером, ні за формою, тобто — обидва розглядаються як явища одного порядку,⁸⁸ або просто констатуються факти існування того й іншого.⁸⁹ Єдина серед відомих мені праця, в якій переконливо (хоча й неповно) досліджена серйозна і кардинальна різниця, а то й протилежність між землеволодінням князів і бояр, — це капітальна книга Б.О.Рибаківа з історії Давньої Русі IX—XIII ст.⁹⁰ Звертаючись до розгляду особливостей князівського землеволодіння на Русі, слід пам'ятати, що верховним і по суті єдиним землевласником у Давньоруській державі, принаймні часів існування відносно єдиної централізованої монархії, вважався (і був ним насправді) великий

князь київський.

Не приділяючи достатньої уваги різниці між князівським і боярським володінням землею, дослідники, зате, багато писали про князівські волості й отчини, рідко прагнучи при тому окреслити правові рамки кожного терміна. Як слушно зауважив А.П.Толочко, історики, котрі вивчали феодальну формацію на Русі, “основну увагу звернули на доведення самого факту існування феодального землеволодіння. Набагато менше їх цікавило дослідження земельної власності, їхньої специфіки в XI—XIII ст.”.⁹¹

Звичайно в джерелах власне князівські володіння називаються терміном “волость”. Часом він збігався з іншим поняттям — “земля”, що начебто давало підстави деяким історикам ототожнювати їх. Однак при уважному читанні літописів з’ясовується, що така тотожність можлива лише в тому разі, коли земля (Волинська, Полоцька, Галицька та ін.) складала волость якогось одного князя. Так, по смерті 1036 р. князя Чернігівської землі, свого брата Мстислава Володимировича, “перей власть (волость. — М.К.) его всю Ярослав, и бысть самовластець Русьстей земли”.⁹² Або під 1097 р. літописець сповіщає, що “пойде Давыд (Ігоревич. — М.К.), хотя перейти Василкову волость”⁹³ — тобто Теробовльську землю.

Але так було переважно до настання доби удільної роздробленості. Коли ж почалося роз’єднання Давньоруської держави, воно не зупинилося на обособленні тих півтора десятка великих земель, про які так часто згадують історики. У багатьох землях, насамперед у Київській і Чернігівській,

почали виділятися волості, що складали лише їхню частину (часом зовсім малу). У плані територіальному волость здебільшого була поняттям вужчим, ніж земля.⁹⁴ Варто навести літописні контексти на доведення цієї думки.

Не встиг Всеволод Ольгович чернігівський вокняжитись у Києві (1139 р.), як його брат “Святослав же еха к нему из Стародуба, и не уладися с ним о волостех: иде Святослав Курьску, бе бо и Новгороде седя Северске”.⁹⁵ Найвірогідніше буде припустити, що Святослав просив у старшого брата стольного града Чернігово-Сіверської землі: адже, ставши великим князем київським, Всеволод Ольгович залишив за собою й чернігівський стіл.

Чіткий розподіл Чернігово-Сіверської землі на дві основні волості (а в кожній існували ще по кілька менших) фіксується київським літописцем під 1142 р.: “Послашася братья (Ігор і Святослав. — *М.К.*) к Всеволоду, рекуче: “Се в Києве седеси, а мы просим у тебе Черниговьской и Новгородской (Новгород-Сіверської. — *М.К.*) волости...”.⁹⁶

Володіння тих же чернігівських князів були розкидані на величезному обширі Східної Європи, далеко за межами власне Чернігово-Сіверської землі. Коли 1146 р. на зміну померлому в Києві Всеволоду Ольговичу прийшов Ізяслав Мстиславич, до нього звернувся зі скаргою член іншого чернігівського клану Давидовичів Володимир: “Брате! Се заял Ольговичь Святослав волость мою Вятиче (у межиріччі Оки й Волги. — *М.К.*), поидиве на нь!”.⁹⁷

З літопису створюється враження, що волості не були довічними, доменіальними володіннями того чи іншого князя, а здобувались у “держання” від

сюзерена — спочатку лише від великого князя київського, а далі й від інших могутніх князів, насамперед чернігівського й владимиросудальського. Серед дуже численних контекстів джерел, що підтверджують таку думку, наведу лише кілька, достатньо показових.

1154 р. чернігівський князь Святослав Ольгович жалує одні міста своєму небожеві Святославу Всеволодичу й відбирає інші у нього: “Прида ему три города, а Сновеск себе отья, и Карачев и Воротинеск, зане же бе его ступил”⁹⁸ (тобто відступився від Святослава Ольговича, зрадив його. — *М.К.*). У цьому тексті чернігівський князь виступає справжнім феодальним сюзереном, на власний розсуд надаючи й відбираючи міста, — зрозуміло, з належними до них волостями. Коли по смерті Святослава Ольговича сам Святослав Всеволодич зробився чернігівським князем, він посварився (1167 р.) з братом Олегом Святославичем через невелике місто Вщиж. До конфлікту втрутився київський князь Ростислав Мстиславич і “нача слати по Олгови, веля ему миритися. Олег же послуша его, взя мир с братом. Святослав же да Олгови 4 города...”.⁹⁹ А трохи раніше, 1162 р., Андрій Юрійович Боголюбський “выгна епископа Леона из Суждаля, и братью свою погна, Мьстислава и Василка, и два Ростиславича, сыновца своя, мужи отца своего переднии. Се же створити хотя самовластець, быти всей Суждальской земли”.¹⁰⁰ У наведеному фрагменті Київського літопису Андрій Юрійович не лише позбавляє своїх родичів волостей у Судзальській землі, а й зовсім виганяє їх з цієї землі. З боярами подібне князі не чинили. Вже це

одне засвідчує принципову різницю між боярськими і князівськими володіннями.

Князі великих земель могли давати волості на власний розсуд, не дуже-то дбаючи про генеалогічне старшинство. Відомий випадок, коли волость давалась навіть іноземцеві. 1165 р. претендент на візантійський престол Андронік Комнін утік до Ярослава Галицького. “И да ему Ярослав неколико городов на утешение”.¹⁰¹ Навіть володарі великих удільних князівств могли (й, мабуть, мали право) наділяти землями інших князів, що визнавали васальну залежність від них. 1146 р. син Юрія Долгорукого Іван прийшов у “Новгород (Сіверський. — М.К.) Святославу (Ольговичу. — М.К.), и да ему (Святослав. — М.К.) Куреск и с Посемьем”.¹⁰²

Важко однозначно відповісти на питання: за віщо князі-сюзерени надавали волості князям-васалам? Звичайно у країнах, де панували феодальні відносини гак званого класичного типу (наприклад, Північна Франція), васали одержували від сюзеренів землі з обов’язковою умовою відбування військової служби. Логічно міркуючи, так мало бути й на Русі. Джерела частково підтверджують таку думку.

Коли 1146 р. по смерті Всеволода Ольговича на київський престол сів його молодший брат Ігор, то незабаром проти нього виступив інший претендент на велике княжіння Ізяслав Мстиславич. Київське віче взяло бік Ізяслава. У цій скрутній для нього ситуації “Игорь же посла к братома своима, Володимиру и Изяславу, и рече: “Стоита ли, брата, у мене у

хрестьном целованин?” * Они же и въспросиста у него волости много. Игорь же има вда и повеле имати к себе”.¹⁰³ У наведеному уривку з Київського літопису, безсумнівно, йдеться про надання волості за військову службу. Мається на увазі така служба й у наступній розповіді цього джерела. 1149 р. син Юрія Долгорукого Ростислав “роскоторавься с отцем своим, оже отець ему волости не дал в Суждальской земли,** и приде к Изяславу (Мстиславичу. — М.К.) Киеву, поклонився ему, рече: “Отець мя переобидил, и волости ми не дал, ... зане ты еси старей нас в Володимерех внуцех,*** а за Рускую землю хочю страдати и подле тебя ездити”.¹⁰⁴ Виділені слова є класичною в давньоруському письменстві формулою визнання васалітету й зобов'язання служити сюзеренові.

Изяслав Мстиславич із задоволенням вислухав слова прохання покори сина свого заклітого ворога і дав йому п'ять міст на чолі з головним містом Божським. У цьому випадку є всі підстави твердити, що син Долгорукого одержав волость з умовою відбування служби, тим більше, що сам він не приховував власних намірів від свого оточення: “Поидем, дружино моя, — мовив княжич, — к Изяславу, то ми есть сердце свое, ту ти дасть ны волость”.¹⁰⁵ Тому як тільки до київського князя донеслася чутка, ніби Ростислав Юрійович замислив проти нього лихе, він негайно відібрав у княжича волость і відіслав його до батька.

* Тобто, чи збираєтесь виконувати свої васальні зобов'язання?

** Тут волость однозн: іно є часткою, причому малою, землі.

*** Серед онуків Володимира Мономаха.

Також за службу Святослав Всеволодич (із чернігівських Ольговичів) одержав 1154 р. волость від київського князя. Тоді Ростислав Мстиславич “рече Святославу Всеволодичю, сестричичю своєму: “Се ти даю Туров и Пинеск про то, оже еси приехал к отцю моему Вячеславу и волости ми еси сблюю”¹⁰⁶ Аналогічний факт відзначено в Суздальському літописі під 1205 р., коли після переможного походу на половців Рюрик Ростиславич київський, його син Ростислав і зять (на той час уже колишній) Роман Мстиславич зібрались у Переяславі, й “ту *было мироположение* в волостех, кто како терпел за Рускую землю”¹⁰⁷ Щоправда, в цьому випадку волості давались київським князем Рюриком не авансом, а як винагорода за внесок у спільний військовий успіх.

Отже, князі-сюзерени на свій розсуд надавали волості князям-васалам і так само довільно відбирали їх, коли останні не дотримувалися умов угоди або чимось прогнівили своїх зверхників. І все ж таки подібних звісток у джерелах — про одержання (і втрату) земель за службу, — як мені здається, замало для твердження, ніби “всі умови володіння волостями досить близько нагадують аналогічний інститут бенефіція у Західній Європі” і що навіть “існував механізм розподілу волостей, чіткі умови наділення ними й такі самі чіткі умови їх позбавлення” Автор цих слів, щоправда, тут же визнав, що цей “механізм” часто порушувався.¹⁰⁸ Як на мене, той механізм міг існувати хіба що в ідеалі, а в практиці міжкнязівських відносин панували сваволя й право сильного, що об’єктивно спиралось на не раз відзначену мною нечіткість понять генеалогічного й

фізичного старійшинства, якому сприяла постійна боротьба між отчинним і родовим порядками заміщення престолів.

Князі-сюзерени відкрито й брутально наполягали на своєму праві позбавляти васалів волостей. Хитрий і зрадливий політик Святослав Всеволодич прямо заявляв: “Ряд наш так есть: оже ся князь извинить (буде винний. — *М.К.*), то в волость (буде позбавлений її. — *М.К.*), а муж — у голову” (буде скараний на смерть. — *М.К.*).¹⁰⁹

Формально дотримання принципу наділення за службу більш-менш чітко прослідковується у наданні київськими князями “частей” у південній Руській землі іншим князям в обмін на зобов’язання захищати її від половців (докладніше про це йтиметься в наступному параграфі: “Структура держави і влади на Русі доби роздробленості”). Але в цьому випадку не можна говорити ні про бенефіції, ні про сюзеренно-васальні відносини — хоч би тому, що перше право на таку “часть” мав здебільшого великий князь владими́ро-суздальський (Андрій Юрійович, а потім його брат Всеволод), якого всі інші князі, серед них і київський, обрали і вважали “старейшим” у всій Руській землі, тобто в державі.

Існуванню бодай приблизно чіткої й відпрацьованої системи надання волостей васалам сюзеренам великою мірою заважав родинно-психологічний фактор. Адже всі давньоруські князі — від великих київського чи владими́ро-суздальського до найдрібніших слонімського чи вщижського — належали до однієї, хоч і величезної, з багатьма гілками, родини Рюриковичів — Ярославичів, що надмірно розрослася в XII—XIII ст. Князі доводилися один одному

рідними, двоюрідними й троюрідними братами, дядьками й небожами, дідами й онуками різних ступенів спорідненості. Невипадково, мабуть, у стосунках між собою вони зверталися один до одного, використовуючи як ієрархічні терміни суто родинні: отець, брат, сват, син, стрий, синовець, уї тощо.

Тому морально непросто було Ізяславу Мстиславичу київському виганяти свого старого дядька Вячеслава Володимировича з Києва, на який той мав переважні за родовим старійшинством права, а Давидові Святославичу чернігівському — вимагати васальної служби від свого старшого брата Олега "Гориславича" (чи то курського, чи то новгород-сіверського князя). Майже в усіх інших тогочасних країнах Європи за головний престол змагалися голови й члени різних аристократичних родин, що полегшувало їм і встановлення відносин сюзеренітету-васалітету й робило простішим і законнішим надання бенефіціїв (феодів).

В умовах феодальної анархії, найвищою мірою характерної для доби удільної роздробленості, наділення волостями васалів несло в собі чималу небезпеку для самого сюзерена. Князь — верховний власник роздавав волості звичайно тому, що потребував служби й таким чином зміцнював і своє становище, і своє військо. Але так бувало лише в тих випадках, коли васали дотримувалися своїх зобов'язань. Та, одержуючи володіння від великого князя київського і часом від земельних князів (чернігівського, волинського тощо*), васали зміцню-

* Про один з таких численних випадків розповідає київський літописець під 1147 р.: "Всеволодичь Святослав *держаше* у Ізяслава (Мстиславича київського. — М.К.) Божьски, и

вались і часто-густо переставали бути вірними сюзеренові. В цьому полягала одна з головних суперечностей удільної роздробленості.

Роздаючи маєтності васалам, сюзерени рідко керувались далекоглядними стратегічними розрахунками. Здебільшого вони переслідували якісь миттєві, суто тактичні цілі, дбаючи про те, щоб перемогти суперника або просто утриматися на престолі. Це ще більше поглиблювало роздробленість держави, призводячи до феодальної анархії, військових сутичок, а то й кривавих воєн, чого можна було уникнути мирним шляхом, методом перетрактацій і взаємних поступок. Та культура міжкнязівських відносин перебувала тоді на примітивному рівні. Досягаючи шляхом пожалувань швидкоплинного успіху, сюзерени часто закривали собі шляхи до загального зміцнення свого становища і влади. Як правило, волості давалися, щоб залучити або перетягти того чи іншого князя на свій бік.

Особливо показовим у цьому плані був Всеволод Ольгович, котрий змінив на київському столі Ярополка Володимировича (з роду Мономашичів). Все своє недовге (1139—1146 рр.) велике княжіння він тільки те й робив, що лавірував поміж кланами Мономашичів, Давидовичів і своїх родичів

Межибожие, Котелницю, а всіх пять городов, но приехал к Изяславу просить: "Отче! Пусти мя Чернигову, у Изяслава (Давидовича. — М.К.) хочу волости просить!" Изяслав Мстиславич вважав це прохання цілком природним і задовольнив його (Летопись по Ипатскому списку. — С. 243). Перед нами постають ієрархічні сходи: великий київський князь — чернігівський загальноземельний князь — удільний князь, котрий має волості від двох сюзеренів, головного і безпосереднього.

Ольговичів, дбаючи не про централізацію держави, а про те, як би краще посварити претендентів на його престол, щоб роз'єднати їх. Київський літопис яскраво зображує хитромудрі, підступні й короткозорі політичні комбінації Всеволода Ольговича, що зрештою призвели до першої великої міжусобної війни на Русі 1146—1151 рр.

Під 1142 р. джерело повідомляє: “Посла Всеволод из Киева на Вячьслава (Володимировича, що сидів у Турові. — *М.К.*), река: “Седеси в Киевской волости, а мне достоить; а ты поиди в Переяславль, отчину свою” Далі Всеволод дав своєму племінникові Ізяславу Мстиславичу м.Володимир-Волинський, щоб перетягти енергійного й здібного політика-небожа з клану Мономашичів на свій бік, а синові Святославу передав відібраний у Вячеслава Турів. “И бысть братьи его, — веде далі літописець, — тяжко сердце Игорю и Святославу: волости бо даеть сынови, а братьи не надели ничим же”.¹¹⁰

Всеволодові брати спробували силою відібрати Переяслав у Вячеслава, але київський князь захистив його. Далі Всеволод Ольгович, мабуть, переконавшись у тому, що Ізяслав Мстиславич не збирається поривати зі своїм кланом, відібрав у нього Володимир-Волинський (чим нажив собі небезпечного ворога) і віддав Святославу — “и не любяхуть сего Олговичи, братья Всеволожа”.¹¹¹

Недалекоглядні, породжені власними емоціями й тактичними міркуваннями комбінації Всеволода з наданням і відібранням волостей різним князям у Наддніпрянщині стали головною причиною того, що по його смерті (1146 р.) Ольговичі втратили київський престол; на який сів недосить оцінений

Всеволодом Ізяслав Мстиславич.

Врахувавши, мабуть, сумний досвід свого попередника в земельній політиці, Ізяслав Мстиславич, котрий на той час за допомогою сили нейтралізував Ольговичів, вирішив залучити в союзники інший чернігівський князівський клан — Давидовичів. Коли 1146 р. “посла Володимир и Изяслав Давыдовичи из Чернигова, послы ко Изяславу, князю киевскому, река: “Брател! Се заял Олговичь Святослав волость мою...”, Ізяслав не лише повернув їм захоплену Ольговичами Вятицьку землю, а й заявив братам: “Волости Святославл и Игореве дал вам есмь,... и дал Новгород (Сіверський. — М.К.) и Путивль”

1162 р. всередині великого роду Мономашичів, що на той час розділювався на два клани: Мстиславичів і Ростиславичів, спалахнула сварка через Слуцьку волость. Коаліція князів на чолі з сином тодішнього київського князя Ростислава Мстиславича Рюриком (до неї приєднався ще й Святослав Всеволодич із клану Ольговичів) вигнала брата Ростислава Володимира із Слуцька. Справа була, здавалося б, суто родинною, але Ростислав київський вчинив, мов справжній верховний сюзерен: “Дасть ему (Володимиру. — М.К.) Трьполь, ины 4 городы придасть ему к Трьполю”.¹¹²

Не раз траплялося, що самі васали вимагали від сюзерена волостей авансом — за умови підтримки ними його майбутніх дій. 1167 р. в Києві зібрався вокняжитися правнук Володимира Мономаха Мстислав Ізяславич. Його політичне становище було непевним і хитким, що одразу відчула рідня. “И тако начаша ся *рядити* о *волость*, шлюче межи собою Рюрик и Давыд (обидва Ростиславичі. — М.К.), и

Володимир (Мстиславич. — М.К.) с Мьстиславом (Ізяславичем. — М.К.), и уладившеся о волость, целоваша хрест”.¹¹³ Отже, лише пообіцявши спритним родичам волості (ті, яких вони вимагали, як свідчить літописний контекст), та ще й одержавши згоду від київського віча, Мстислав Ізяславич ненадовго, до 1169 р., вокняжився в Києві.

А 1170 р. Андрій Юрійович Боголюбський, ймовірно, передбачаючи майбутнє зіткнення з Ростиславичами через південну Руську (тоді по суті Київську) землю, вирішив повернути на свій бік чи не найактивнішого серед них — Рюрика: “Посла Андрей к Ростиславичю к Рюрикови, да ему Новгород Великий”.¹¹⁴ Щоправда, це надання мало двозначний характер. Новгородський стіл був хитким як через повну залежність від владими́ро-суздальського князя, так і через сваволю, могутність і вередливість тамтешнього великого боярства. Рюрик не поладив з боярами й незабаром пішов з Новгорода (взимку 1171/1172 р.).¹¹⁵

Бувало, що сюзерен надавав волості вірному йому васалові за виконання заздалегідь укладеної угоди. Близько 1156 р. київський князь Юрій Володимирович Долгорукий пообіцяв своєму племінникові Володимирі Андрійовичу м. Володимир-Волинський, але не зміг відвоювати його у Мстислава Ізяславича. Тоді Юрій звернувся до Володимира зі словами: “Ныне же, сыну, аче ти есмь Володимеря не добыл, а се ти волость — и да ему Дорогобуж и Пересопницу и все Погориньские города”.¹¹⁶

Підбиваючи підсумки сказаному, висловлю вневненість у тому, що стосовно Давньої Русі доби роздробленості не доводиться говорити про наявність

навіть елементарної й скільки-небудь сталої бенефіціальної системи в державі. Відсутність сильної централізованої влади, а з 60-х років XII ст. і конкурування між двома осередками феодальної концентрації — Київським і Владимиро-Суздальським, політична нестабільність у країні, що посилювалася половецькими вторгненнями та нескінченними суперечками між князівськими кланами й окремими князями, — все це об'єктивно робило відносними й нетривалими стосунки сюзеренітету — васалітету й практично неможливими пов'язані з ними бенефіціальні відносини.*

Дивним парадоксом виглядатиме, мабуть, таке моє твердження: у Давньоруській державі доби роздробленості *всі князі*, не виключаючи й великих князів київського і владимиро-суздальського, *були тимчасовими, умовними землеволодільцями*. Бо володіли містами, волостями й землями доти, доки княжили в них. Тобто давньоруських князів можна розглядати як своєрідних поміщиків, котрі не затримувались у тій чи іншій волості, за образним висловом В.Й.Ключевського, були кометами, блукаючими серез зірок різної величини — бояр, що впевнено й постійно сиділи в своїх вотчинах.

* Вважаю за можливе частково погодитися з В.І.Сергієвичем у тому, що в земельних пожалуваннях і взагалі в практиці заміщення князівських столів не існувало жодного порядку — все залежало від конкретних умов політичного життя, і якщо й регулювалось, то лише за допомогою угод між окремими князями (*Сергеевич В.И. Древности русского права. — Т. 2 Вече и князь. Советники князя. — СПб., 1908. — Див.: Толочко А.П — Указ. соч. — С. 175*).

Навіть доменіальні володіння — здавалося б, безумовна власність князів, із самого початку їхнього існування безцеремонно відбирались сюзеренами. 1907 р. на Любецькому князівському з'їзді було проголошено “отчинний” принцип володіння землями й волостями (“кождо да держить отчину свою”). На мій погляд, рішення того з'їзду якраз і заклали фундамент утворення доменіальних (особистих) володінь князів Ярославичів. На Любецькому з'їзді князь-ізгой Давид одержав м. Володимир-Волинський із землею¹¹⁷ — ту саму волость, яку дістав його батько Ігор згідно із заповітом (“ряда”) Ярослава Мудрого.

Але як тільки Давид порушив рішення з'їзду, віроломно полонивши й осліпивши Василька тербовльського, Святополк Ізяславич київський вкупі зі своїм співправителем у державі Володимиром Мономахом переяславським на наступному, Витичівському князівському з'їзді позбавили бунтівного князя Волинської землі, його доменіальної власності.¹¹⁸ А м. Володимир із землею забрав собі Святополк київський. Щоправда, Давид своїм жорстоким вчинком поставив себе поза феодальним суспільством...

Домени відбиралися й без особливої провини васалів. 1146 р., коли в Києві в обхід своїх дядьків Вячеслава та Юрія Володимировичів вокняжився Ізяслав Мстиславич, простуватий Вячеслав, що княжив тоді у закутному Турові, почав вважати себе старійшим князем, бо дійсно був старшим у роді Мономашичів, до якого належав Ізяслав. Коли Ізяслав Мстиславич дав волості Святославу Всеволодичу, “Вячеслав же се слышав, надеяся на

старейшенство (власне. — *М.К.*) и послушав бояр своих, не приложи чести ко Ізяславу, отъя города опять” (ті, що Ізяслав віддав Святославу Всеволодичу. — *М.К.*). Це страшенно обурило Ізяслава, і він “посла брата своего Ростислава и Всеволодича Святослава на стрья (дядька по батькові — *М.К.*) своего Вячьслава и отъя от него Туров,... и посади сына своего Ярослава в Турове”.¹¹⁹ З інших повідомлень Київського літопису цілком ясно, що Турів був доменом Вячеслава, проте це не перешкодило Ізяславу відібрати волость у власного дядька, який до того ж стояв (як старший у роду Мономашичів) вище від нього на ієрархічній “лествице”.

У перебігу війни за Київ 1146—1151 рр. між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким перший, втрачаючи на час київський стіл, відступав до свого доменіального міста — Володимира-Волинського. Долгорукий намагався дістати його й там і відібрати у нього Волинь, зневажаючи доменіальні права небожа. Так було й далі, коли Волинська земля остаточно стала доменом Мстиславичів.

Характерно, що й самі володільці доменів зовсім не вважали свої власницькі права безсумнівними (алодіальними). Коли 1150 р. вигнаний з Києва Юрієм Долгоруким Ізяслав Мстиславич відсиджувався на Волині, він принижено просив Юрія через його сина закріпити за ним доменіальну власність: “Мне отцины в Угрех нетуть, ни в Ляхох, токмо в Руской земли, а проси у него (Юрія. — *М.К.*) волості

по Горину” * Андрееви же молящуся отцю про Изяслава, и не хотящю ему (Юрію. — М.К.) волости дати” Остаточно зробившись по смерті Ізяслава Мстиславича на початку 1155 р. київським князем, Юрій Долгорукий пообіцяв Волинь — доменіальне володіння сина Ізяслава Мстислава — своєму небожеві Володимирі Андрійовичу, але не зміг завоювати м. Володимир-Волинський.¹²⁰

Зрозуміло, що в умовах відсутності мінімальної стабільності політичного життя й незакріпленості земельних володінь за князями їм доводилось бути надзвичайно рухливими, часто переміщуватись з однієї волості до іншої.¹²¹ Такі переміщення великою мірою були засновані на “лествичному” (за принципом родового старійшинства) порядку заміщення столів, — коли смерть, наприклад, чернігівського князя призводила до того, що з насиджених чи ще ненасиджених місць зривалось кільканадцять князів. До настання доби удільної роздробленості подібні переміщення зі стола на стіл були під патронажем великого князя київського, котрий міг на власний розсуд корегувати цей порядок.

7. Рішучий крок на шляху до роздробленості держави

Становище принципово змінилось з 40—50-х років XII ст., коли київський князь просто втратив можливість (політичну й військову) наглядати за заміщенням столів. Тоді в Давньоруській державі перестав

* Річка Горинь була тоді східним рубежем Волинського князівства з Київською землею — доменом великого князя.

існувати один-єдиний правлячий рід — Мономашичі, що, здавалося, міцно й безповоротно оволоділи Києвом і великокнязівським престолом. У 1150-х роках вони діляться на два відгалуження: Мстиславичів (нащадків Мстислава Мономашича) й Ростиславичів (потомство його брата Ростислава). Почався й набирав сили процес творення земельних династій, які прагнули закріпити за собою ту чи іншу землю. Мстиславичі претендували на Київ, а Ростиславичі отаборилися в Смоленську, виявивши інтерес до малих міст Київської землі.

Зради справедливості слід пригадати, що перша місцева земельна династія — галицьких Ростиславичів — склалася задовго до настання роздробленості, ще в останньому двадцятиріччі XI ст., коли старший син Ростислава Володимировича й онук Ярослава Мудрого Рюрик сів у Перемишлі, середній Володар — у Звенигороді, а молодший Василько — в Терехові. З того часу землі майбутнього Галицького князівства (що було засноване 1141 р. сином Володаря Володимирком) перебували у власності клану галицьких Ростиславичів. Та західно-руські землі аж до середини XII ст. перебували на далекій периферії політичного життя Давньоруської держави. Навіть амбітний і користолюбний Володимирко не брав участі в боротьбі князів за Київ і навколо Києва.

Зовсім іншими були ті династії, що склалися в процесі розділення держави на уділи й змагань за київське велике княжіння. Подібно до Мономашичів розділились і чернігівські Святославичі: на Ольговичів (нащадків буйного Олега “Гориславича”) і Давидовичів (дітей і онуків Давида Святославича).

Всі чотири основних князівських клани Наддніпрянщини: Мстиславичі, Ростиславичі, Ольговичі й Давидовичі — активно боролись між собою за київський стіл (звичайно Мономашичі вкупі виступають проти Святославичів), що не заважало їм одночасно пускати коріння й закріплюватись у Київській, Смоленській, Переяславській, Чернігівській і Новгород-Сіверській землях.

Якщо до часу утворення місцевих династій та їхнього осідання на доменіальні землі інтереси князів розходилися з боярськими, то відтоді, з середини — другої половини XII ст., суперечності між обома групами феодалів зникають. Князі, що мали доменіальну власність у тих чи інших землях Русі, тепер просто змушені діяти заодно з місцевим боярством, прив'язаним своїм володінням до тих самих земель. Подібно до бояр, князі поступово перетворюються з умовних володільців на безумовних, з “держателів” на вотчинників. Хоча й тоді вони не могли почуватись у повній безпеці, оскільки сильні й енергійні сюзерени могли, не дуже-то рахуючись з правом феодалної власності, забрати маєтність у непокірного їм васала.

Процес вживання до того мандрівних князів у соціальні структури різних земель і волостей, сюзеренами яких вони ставали, проходив складно, уповільнено, суперечливо, а то й болісно. В джерелах (свідомо чи ні) приховано від нас перебіг і деталі того процесу. Як і завжди, бояри залишилися на другому плані літописної розповіді. Виняток становлять лише Новгородські літописи й особливо — Галицько-Волинський. Новгород був, принаймні з 30-х років XII ст., боярською республікою, й отже,

немає нічого дивного в тому, що бояри в Новгородських літописах (зокрема Першому молодшого ізводу) є чи не головними дійовими особами. Що ж стосується літопису Галицько-Волинського, то його зміст, тематична спрямованість, ідея й високий пафос спрямовані на викриття й затаврування бунтівного боярства, що перешкоджало державотворчій діяльності своїх князів Романовичів. Тому й у цьому джерелі бояри є одними з головних героїв.

Проте існує можливість все ж таки кинути погляд на окремі обставини осідання князів у землях і волостях. Якщо раніше вони в цьому залежали від волі й ласки сюзерена, то з часів роздробленості князям доводиться домовлятися з міськими громадами, що запрошують їх і затверджують на вічі.

Сучасна наука відкинула давній погляд на віче давньоруських міст як на демократичне зібрання громадян, незалежно від їхнього суспільного та майнового стану. Дослідження літописів, насамперед Київського й Новгородських XII ст., переконали вчених у тому, що віче мало яскраво виражений вузько класовий характер. На ньому верховодили бояри.¹²² Зберігають повну силу слова видатного історика тридцятилітньої давності: “Віче — один із найбільш архаїчних інститутів народовладдя — було використане власниками землі й поставлене на службу державі у формі своєїрідної феодальної демократії”.¹²³

Історики багато писали про віче Новгорода Великого, що перебувало в руках великих феодалів і постійно конфліктувало з князями, котрі прагнули проводити незалежну від бояр політику. Я ж коротко розгляну деякі сторони стосунків князя з вічем

(читай: боярами, які верховодили на вічових зібраннях), — у містах Південно-Західної Русі.

Вперше як значна політична сила, здатна впливати на посадження князів та їхню політику, віче стольного Києва дало себе знати в 1146 р., одразу по смерті великого князя Всеволода Ольговича. Він заповів свій стіл молодшому братові Ігорю й навіть добився від київського віча (в тому контексті літописець називає його учасників нейтральним терміном “кияне”) принесення присяги своєму наступникові.

Однак по кончині Всеволода київське віче зажадало від Ігоря поступок на свою користь. Як показує дальша оповідь Київського літопису, столичне боярство зовсім не вважало себе зобов'язаним виконувати дану Всеволодові обіцянку — служити його братові. Далі події розвивалися таким чином. Віче зібралося на київській Горі (в місті Ярослава) й запросило до себе Ігоря Ольговича. Він був хворим, не міг ходити, тому “брата свого Святослава посла к ним у вече” Перед ним віче поставило вимогу: “Княже Святославе! Целуй нам хрест и з братом своим; аще кому (из) нас будеть обида, то ты прави” Поцілуваши хрест, Святослав завірив віче: “Яко не будеть вы насилья никоторого...”, після чого “на том целоваше вси кияне хрест, и с детми, оже под Игорем не льстити, и под Святославом”.¹²⁴

Та минуло лише кілька днів, і київське віче зрадило Ольговичів, звернувшись до їхнього суперника з клану Мономашичів Ізяслава Мстиславича з пропозицією: “Ты наш князь, поеди (до нас. — *М.К.*); Олговичев не хотим быти аки в задничи”¹²⁵ (спадщині. — *М.К.*). Гордовиті київські “мужі” (тобто бояри, а саме вони приїхали з цією пропозицією до

Ізяслава) не бажали бути переданими, мов якесь нерухоме майно, Всеволодом у спадок своєму братові Ігорю: Боярство Києва в той час воліло уже на власний розсуд обирати собі князів, використовуючи покірне йому віче. Ізяслав Мстиславич зумів домовитись із боярами, після чого, зламавши опір полків Ольговичів, вокняжився в Києві.

І наступники Ізяслава Мстиславича бували змушені перед тим, як посісти великокнязівський стіл, домовлятися з вічем і, зрозуміла річ, — робити йому великі й малі поступки. Під 1154 р. Київський літопис розповідає красномовну історію. Тоді помер великий князь В'ячеслав Володимирович, і бояри почали вимагати від його співправителя і племінника Ростислава Мстиславича укласти з ними (формально: з керованим ними вічем.— *М.К.*) угоду: “Бог поял стрья твоего Вячеслава, а ты ся еще с *людми* (вічем.— *М.К.*) Киеве *не утвердил*; а поеди лепле в Киев, же с *людми* утвердися” Ростислав не прислухався до вимоги боярства — і програв двобій за Київ супернику — Ізяславу Давидовичу чернігівському.¹²⁶

Віче садовило й зміщувало князів не лише в Києві чи Новгороді, де існували давні традиції громадського життя й аристократичної демократії. Не встигло ще утворитися Галицьке князівство, як кероване боярами віче його стольного града 1144 р. вирішило позбавитися свого владного князя Володимирка, закликавши на престол його слабосилого небожа Івана Ростиславича, котрий одержить згодом іронічне прізвисько Берладник: “Послашася *галичане* (бояри з покірним їм вічем.— *М.К.*) по Ивана по Ростиславича в Звенигород, и *введоша к собе в Галичь*” Спроба

зміни князя виявилася невдалою. Володимирко вибив Івана з Галича. “*Галичане* же всю неділю бишася по Іване с Володимирком, и нужею отворишася в неділю мясопустную”.¹²⁷ Князь суворо покарав повсталих городян, та це не відбило у бояр охоти скинути його. Через п’ятнадцять років ситуація повторилася, й боярство (формально галицьке віче) знову закликала на престол Івана Ростиславича — вже проти сина Володимирка Ярослава: “Слахуть бо ся к нему (до Івана—*М.К.*) *галичане*, велече ему всести на конє, и тем словом поушцивають его к себе, рекуче: “Толико явишь стягы и мы отступим от Ярослава”¹²⁸

З другої половини 1140-х років у літописах робляться типовими такі формули посадження князів на стіл—навіть на великокнязівський, київський: “По Ростиславли смерти (1167 р.—*М.К.*) начаша слати по Мьстислава (Ізяславича, небожа покійного:—*М.К.*) брата, Володимир Мьстиславичь, Рюрик, Давид (Ростиславичі.—*М.К.*), и *киане* (віче.—*М.К.*) от себе послаша” Увійшовши до Києва, Мстислав “*взьма ряд* с братьею, и с дружиною, и с *кыяны*”.¹²⁹

З перебігом часу князі починають визнавати законним порядок угоди з вічем при посіданні стола. І не соромляться цього. Більше того, у разі конфліктів з іншими князями через той чи інший престол виставляють себе пасивними іграшками в руках керованого боярами віча. 1154 р., змушений поступитися Києвом Юрію Долгорукову, Ізяслав Давидович виправдовувався перед ним: “Ізяслав же присла к Дюргеви, моляся и кланяяся, река: “Ци сам есмь ехал Києве? *Посадили мя кияне*, а не створи мне пакости, а се твой Киев”.¹³⁰ Насправді перед тим

Ізяслав силою заволодів Києвом.

Стосунки між князем і боярами (чи керованим боярами вічем, що те саме) часом бували напруженими. Це особливо яскраво видно на прикладі Ярослава Володимировича галицького, котрого бояри примушували жити з нелюбою дружиною, навіть ув'язнили князя й на його очах спалили кохану ним жінку Анастасію Чагрівну.¹³¹ І все ж таки поступово у більшості земель обидві сторони зрозуміли: вони мають спільні володіння в тій самій землі, отже, — відстоювання її інтересів повинне об'єднувати їх.

Літописи зберегли чимало свідощв того, що ворогуючі між собою князі й бояри тих чи інших земель об'єднувалися, коли над ними нависала зовнішня загроза — чи то від князя-сусіда, чи то навіть від самого верховного сюзерена. Ті ж Володимирко Володаревич і його син Ярослав спокійно і впевнено спиралися на бояр (що разом зі своїми загонами становили головну силу їхнього війська) у війнах з київськими князями.

Лише по тому, коли земельні інтереси князів і бояр стали тотожними, розділення Давньоруської держави на тією чи іншою мірою автономні князівства стає реальністю. Тільки з того часу (а це 40—60-і роки XII ст.), можна говорити про справжнє настання удільної роздробленості на Русі. Яскраву й образну характеристику країни цієї доби створив Б.О.Рибаков: “Князі, що міцно сідали за згодою боярства (чи на його запрошення) у древніх містах, які перетворилися на столиці нових князівств, уже не розглядали їх як тимчасову здобич... Князі тепер остерігалися виснажувати господарство своїх підданих до краю: адже сиnam і онукам доведеться

жити в цій самій землі...".¹³²

Вчений висловив думку, що внаслідок настання роздробленості "Київська Русь розпалася на півтора десятка самостійних князівств", а "влада київського князя безповоротно відійшла в минуле" Далі вчений таким чином уявляє політичну структуру держави доби роздробленості: "Поступово оформилася нова політична карта Русі з багатьма центрами. Київська земля збереглася лише в межах між Дніпром і Горинню, Поліссям і степом".¹³³ З цих та інших (висловлених у різних працях) думок Б.О.Рибакова виходить, що історик розглядав Київську Русь як державне утворення, котре відійшло в минуле й не існувало за часів роздробленості.

Така думка, як уже знає читач, була поширеною ще в дореволюційній історіографії. Однак із джерел у деяких моїх попередників і в мене самого створилося інше враження: Давньоруська держава не перестала існувати, вона лише змінила форму правління та структуру.

8. Структура держави і влади на Русі доби роздробленості

Перш ніж безпосередньо перейти до теми, проголошеної в заголовку цього параграфа, варто зупинитися на природному питанні: чи розуміли літописці, державні діячі, культурна еліта XII—XIII ст. сенс подій, що настали на Русі невдовзі по смерті Володимира Всеволодича Мономаха?

Враховуючи рівень свідомості освічених людей часів роздробленості, маємо підстави твердити: безпе-

речно, розуміли, хоча й своєрідно, в душі ментальності свого часу й тлумачення історії минулого й сучасних їм подій. Державна й культурна еліта бачила, що державна єдність країни порушилась, і пояснювала це егоїзмом князів і бояр, котрі зневажили загальноруські, державні інтереси задля задоволення власних матеріальних інтересів, надмірних апетитів. Князі почали наводити на рідну землю клятих і безжальних ворогів — половецьких ханів, аби перемогти конкурентів і відібрати у них ласі міста й волості. При тому феодальні володарі зовсім не дбали про звичайних людей-трударів, що тисячами гинули в нескінченних війнах або міжкнязівських сутичках — чи то від руського меча, чи від половецької стріли. Згадаймо тужливі рядки “Слова о полку Ігоревім”: “Усобица князем на поганья погыбе, рекоста бо брат брату: “Се мое, а то мое же” И начаша князи про малое “се великое” мльвити, а сами на себе крамолу ковати. А погании (половці. — *М.К.*) с всех стран (сторін. — *М.К.*) приходяду с победами на землю Рускую”.¹³⁴

Сучасному історикові має бути зрозумілим, що князівські чвари і половецькі вторгнення на Русь — наслідок, а не причина феодальної роздробленості. Доречно поставити ще одне питання: як дивилися давньоруські освічені й культурні люди на державне життя й державний устрій того часу, чи бачили вони хоч який-небудь сенс у нескінченних переміщеннях князів із однієї волості до іншої, у їхніх війнах і сутичках за велике київське (згодом і владимиро-суздальське) та інші княжіння? Прямої відповіді на нього марно шукати в джерелах. Створюється враження, що літописці песимістично дивилися на

можливість припинення князівських “катор” і відновлення централізованої монархії на Русі.

Коли в розпалі боротьби за Київ наприкінці 40-х років між могутніми князівськими кланами Мстиславичів, Давидовичів і Ольговичів була зроблена чергова (безуспішна, як і всі інші) спроба укласти мир і припинити усобиці, літописець з ледь прихованими гіркою іронією й сарказмом вклав у князівські уста такі викривальні слова: “То есть было преже дед наших и ри отчих наших — мир стоит до рати, а рать до мира; оже есмы устали на рать... Тако на том целоваша хрест у Святом Спасе, ... а Руской земли блюсти, и быти всим за один брат”.¹³⁵

Я написав “з іронією” тому, що “преже”, за дідів і батьків, було якраз навпаки: мир брав гору над війною, а порушники спокою каралися великим князем. Адже формула “мир до рати” і “рать до мира” стала надбанням останнього двадцятиріччя, по смерті Мстислава Великого. Гіркий сарказм просвічує у цих словах ще й тому, що дуже швидко високі сторони, які тоді домовлялися, забули про свої зобов’язання і знову заходилися воювати, прагнучи виключно власних, суто егоїстичних цілей.

Дореволюційні історики взагалі відмовляли внутрішньому життю Давньоруської держави часів удільної роздробленості в будь-якій організованості, відкидали саму можливість визначення найменших його закономірностей, вбачаючи в ньому лише хаос, безглузді війни і жорстокості сильних тогочасного світу. Й більше нічого. На противагу такому уявленню вітчизняні вчені протягом 60—70-х років виробили логічну й струнку концепцію державної структури Русі доби роздробленості, досліджуючи особливості й динаміку

її внутрішньополітичного розвитку, починаючи з 30-х років XII ст.

На мій погляд, цій поважній науковій концентрації бракує прямих підтверджень в історичних джерелах, через що вона може здатися дещо умоглядною. Адже літописи прямо не говорять про те, як саме дивилися руські люди XII ст. на державно-політичний устрій свого суспільства. Кількох літописних свідчень явно замало для судження про це. Тому вагомішим виглядає свідоцтво на користь згаданої концепції, яке мені пощастило знайти у “Слові о полку Ігоревім”

У цій пам’ятці давньоруської літератури 80-х років XII ст. одне з головних місць посідає заклик співця до князів захистити Руську землю від хижих половецьких ханів. Він починається словами: “Великий княже Всеволоде! Не мыслию ти прилетети издалеча, отня злата стола поблюсти?”¹³⁶ Далі автор “Слова” звертається до інших сильних володарів Русі, і серед них — до Рюрика й Давида Ростиславичів, Ярослава галицького, Романа волинського. Звичайно літературознавці бачать у тому зверненні давньоруського поета клич до захисту батьківщини, турботу про відстоювання її єдності в умовах наростання зовнішньої загрози: “у ліричному благанні авгора “Слова”, з яким він звертається до всіх наявних представників князівського роду (? — М.К.), закликаючи їх “вступить в злат стремень за обиду сего времени, за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святославича”, проходить довга низка сильних, хоробрих, таких, що володіють бойовими ресурсами, князів, байдужих до загального набутку землі Руської”.¹³⁷ Та чи відповідає історичним реальностям Русі кінця XII ст. така думка? Гадаю, що ні.

Не можна не відзначити, що подібне пояснення згаданого місця “Слова о полку Ігоревім” виглядає надто загальним, та й просто не пасує до наскрізної ідеї цієї пам’ятки, буквально пронизаної турботою про відстоювання єдності давньоруського суспільства, заклик до подолання князівських “котор” Переконаний, що звернення “Слова” до князів вимагає більш конкретного, предметного тлумачення. Повинні бути прояснені як несподіване звернення співця до багатьох володарів із різних кінців Русі з вимогою йти до Києва захищати великокнязівський “золотий стіл” (що має, однак, законного сюзерена Святослава Всеволодича*), так і сам набір імен князів, а також послідовність їхнього переліку.

Щоправда, в науковій літературі існує думка щодо відзначеної нами суперечності у зверненні давньоруського поета повз Святослава Всеволодича до Всеволода суздальського й інших тогочасних князів. Вона належить Д.С.Лихачову. На його погляд, “для автора “Слова” дорогими є всі зазіхання руських князів на Київ” — слова в устах знавця давньоруської історії й культури видаються мені більш, ніж дивними, тому що літописці та інші літератори відстоювали права своїх князів і заперечували — інших. Конкретизуючи свою думку, вчений продовжує: “Ігноруючи вотчинне право на Київ Святослава

* Це могло б бути зрозумілим, якби автор “Слова” зневажав Святослава Всеволодича, котрий у дійсності був-таки одним із найслабкіших і найзрадливіших великих князів київських (див.: *Рыбаков Б.А.* “Слово о полку Игореве” и его современники. — М., 1971. С. — 102—117). Але ж ні: “Слово” звеличує Святослава, називаючи його “великим”, “грізним”, оспіваним німцями і венеціанцями, греками і моравцями.

Всеволодича (насправді більш ніж сумнівне! — М.К.), він (автор “Слова”. — М.К.) пише до Всеволода Велике Гніздо — князя, що належав до ворожої Святославу Всеволодичу Мономахої лінії руських князів” (чиї вотчинні права на Київ були вищими від прав Ольговичів! — М.К.). “В цьому зверненні до Всеволода, — веде далі Д.С.Лихачов, — все неприйнятне для Святослава і все виказує в авторі “Слова” людину, що має власну, незалежну і зовсім не придворну позицію”.¹³⁸ Не можу поділити цю штучну думку.

На неприховану суперечність між надмірним звеличенням Святослава Всеволодича як київського володаря і одночасним закликанням до Києва, тобто на його місце, інших князів звернув увагу й Б.О.Рибаков. Він пояснює подібну недоречність у тексті пам’ятки таким чином. Оскільки в “Слові” побутує найширше, — таке, що стосується всіх східних слов’ян, поняття “Русь”, а південна Руська земля зв’язана як частина з цілим, з усією сукупністю руських князівств, то “автор “Слова” вважає цілком природним, що галицький князь стрілятиме Кончака, поганого кощея, що суздальський князь може прилетіти здалеку, а смоленський князь повинен стати у стремено “за сего времени”.¹³⁹

Пропоную інше тлумачення знаменитого звертання співця “Слова о полку Ігоревім” до Всеволода Юрійовича та інших відомих тогочасних князів. Воно найтісніше пов’язане з особливостями структури держави і влади на Русі часів роздробленості.

Переконаний у тому, що вступ держави в добу роздробленості зовсім не означає її *розпаду*, як гадали ще в недавньому минулому. Змінилася лише

політична структура і форма державної влади. В.Т.Пашуто відзначав, що “політична структура Русі втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на зміну прийшла монархія феодальної роздробленості”¹⁴⁰ Остання була монархією федеративною. В середині XII ст. державний лад Русі набрав нової форми. Стольний град Київ і належний до нього домен “Руської землі” (в мінливих межах Київської, Переяславської та частини Чернігівської земель) перетворюється на спільне володіння групи князів — нащадків Володимира Святославича і Ярослава Мудрого, котрі вважали себе колективними власниками південної Руської землі й вимагали там собі “часті” або “причастья” (долі власності), а свої суперечки і незгоди воліли злагоджувати на своєрідних загальноруських з’їздах¹⁴¹ — “снемах” *

Отже, помилялися ті вчені далекого і близького минулого, які бачили в боротьбі відцентрових і доцентрових сил, характерній для Русі всієї доби роздробленості, лише безладдя і хаос, що склались із безперервних князівських сварок і воєнних зіткнень за кращі столи, волості, землі й багатства. В цьому, на перший погляд, безладді стихійно начебто діючих сил, у, здавалося б, абсурдному калейдоскопі подій насправді існував певний, мало або зовсім не зрозумілий сучасному історикові порядок. Інша річ, що не завжди сувора й неоднозначна дійсність

* Київський літопис часто повідомляє про такі князівські “снеми” вже з середини 1140-х років. Між 1146 і 1159 рр. це джерело зафіксувало сім з’їздів. У всіх брали участь тогочасні київські князі (Летопись по Ипатскому списку. — С. 235, 257, 330, 331, 333, 337, 365).

відповідала правовій нормі, — писаній (Руська Правда різних редакцій) чи звичаєвій.

Феодална роздробленість Давньоруської держави була діалектично суперечливим явищем. Політична життя минало в суперництві й протиборстві тенденцій об'єднання і дроблення держави. Навіть в умовах поступового розширення автономії тих чи інших земель і князівства частина князів і бояр була змушена відстоювати державну єдність і цілісність Руської землі, хай навіть часом на словах. Змушена тому, що давньоруський народ вимагав від панівної верхівки дбати про єдність і військову потугу країни. Простий люд, селяни й ремісники, котрі становили абсолютну більшість населення Київської Русі, вбачав можливість безпечного і кращого життя лише в існуванні об'єднаної, централізованої та сильної держави, здатної захистити його від ворогів, насамперед і майже виключно — від безжальних і хижих кочовиків причорноморських степів.

Завдяки всьому цьому, висловлюючи, хай і в класово обмеженій формі, загальнонаціональні інтереси держави, найдалекоглядніші й найрозважливіші серед князів, навіть, здавалося б, безповоротно загрузлі у баговинні сепаратизму, не раз привселюдно погоджувалися з тим, що не годиться воювати один із одним і тим самим занапащати рідну землю. Князі проголошували прагнення захищати Русь від ворогів, а найавторитетніші й найсильніші з них — навіть демонстративно прагнули до відновлення централізованої монархії Володимира Мономаха та його діда Ярослава Мудрого.

Об'єднавчі процеси на Русі наростали й набирали силу вже з самого початку роздробленості, тобто з

40—50-х років XII ст., і це при тому, що зовні вони часто виглядали як суперництво різних князівських династій і феодальних угруповань. Як слушно зауважив відомий історик, коли нащадки Мономаха (і не лише вони, а й інші князівські клани, додаю до цього) боролися за київський великокнязівський стіл, то майже для кожного з них ця боротьба була водночас змаганням за власний варіант єдності Давньоруської держави¹⁴² — звичайно, на чолі з тим, хто вів таку боротьбу.

Середина 80-х років XII ст., здавалося б, була зовсім не сприятливим часом для збройної боротьби за відновлення державної й політичної цілісності Київської Русі. Скориставшись слабкістю влади київського князя Святослава Всеволодича, його двурушництвом у стосунках з іншими князями, запобіганням перед половецькими ханами, кочовницькі орди все сильніше й сміливіше насаджають на Русь. «Недарма творець “Слова о полку Ігоревім” тужливо мовив про цей час: “А поганини со всех стран (сторін. — М.К.) приходяду с победами на землю Рускую”.¹⁴³

Половецький натиск на південні руські окраїни посилювався після невдалого походу в степ новгород-сіверського князя Ігоря Святославича 1185 р., оспіваного у “Слові”. Але навіть у ті важкі часи ідея східнослов'янської єдності, пекуче прагнення згуртувати державу невикорінно володіли руськими людьми, і під їхнім впливом навіть безпринципному й лукавому київському князеві Святославу Всеволодичу доводилося для годиться, аби заспокоїти громадську думку, закликати до спільних дій інших князів. Звертаючись до сильного смоленського князя Давида Ростиславича, він вигукнув: “А поеди, брате, посте-

рези земле Руское!".¹⁴⁴ А коли 1193 р. Рюрик Ростиславич зібрався в похід на Литву, Святослав Всеволодич, що був його співправителем у Київській землі, з докором кинув: "Брате и свату! Аже ты идешь из отчины своя на свое орудье (задля власних справ. — *М.К.*), а яз паки иду за Днепр своих деля орудей; а в Руской земле кто ны ся останеть?!" И теми речьми измяте путь Рюрикови"

Того самого року син Рюрика Ростислав здійснив переможний похід у Половецький степ, але загроза вторгнення кочовиків у відповідь не була усунена. Тоді Святослав знову посилає до Рюрика із словами: "Пойди в Русь, стерези же своя земля!".¹⁴⁵ Бо в очах давньоруського суспільства головною доброчесністю князя була його самовіддана боротьба з ворогами, захист рідної землі, на що не міг не зважати навіть зовсім аморальний Святослав Всеволодич.

Хоча залежні від князів та їхнього оточення літописці звичайно зображують поборниками цілісності Руської землі князів і майже виключно князів, об'єктивно студіювання джерел переконує в тому, що саме народні маси — й тільки вони! — наполегливо й послідовно відстоювали єдність держави. Народові були чужими політична кон'юнктура, корисливі інтереси й не дуже-то етичні політичні комбінації своїх володарів. Завдяки народному впливові, гадаю, виробилася й система колективного володіння й управління південною Руською землею — Києвом та належним до нього князівським доменом. Суспільну основу цієї системи становило всенародне прагнення до відновлення цілісності й політичної могутності держави. Згадана система своєрідно відбилася якраз

у відомому зверненні автора "Слова о полку Ігоревім" до Всеволода Велике Гніздо та інших визначних руських князів, про що докладніше йтиметься далі.

У науковій літературі мені не пощастило розшукати відповіді на природне запитання: коли і за яких обставин склався порядок сукупного володіння Руською землею, який вчені називають *колективним сюзеренітетом*? Здебільшого його започаткування пов'язують із настанням доби удільної роздробленості в 30-х роках XII ст.¹⁴⁶ Викладу власні міркування з цього приводу.

Спочатку, по смерті Мстислава Володимировича — Мономашича (1132 р.), з якою пов'язується (певна річ, умовно) настання удільної роздробленості, князі здебільшого формально дотримувалися проголошеного на Любецькому з'їзді 1097 р. принципу спадковості у володінні землями ("кождо да держить отчину свою"),¹⁴⁷ за винятком хіба що Києва, де стіла наступався старшим у роді Мономашичів, а далі — Ольговичів. Великий князь до часу порядкував волостями в Руській землі, про що свідчить наведений далі уривок із Київського літопису.

1134 р. "Юрьи (Долгорукий. — М.К.) испроси у брата своего Ярополка (Володимировича, київського князя. — М.К.) Переяславль, а Ярополку дасть Суждаль и Ростов, и прочюю волость свою" Цим воєридним і дивним (бо нерівноцінним) обміном вишилися невдоволеними чернігівські Ольговичі й також "начаша просити у Ярополка, что ны отец держал при вашей отци, того же и мы хотим".¹⁴⁸ Принцип єдиновладдя київського великого князя в державі визнавався нащадками Володимира

Святославича й руським суспільством приблизно до кінця 40-х років XII ст. Коли Ольговичі заволоділи київським столом (1139 р.), вони вже не змогли позбавитися присутності Мономашичів у південній Руській землі й, хоч-не-хоч, визнали за ними "отчину" в межах Переяславської землі: "Посла Всеволод (Ольгович. — М.К.) ис Києва на Вячеслава (Володимировича до Турова. — М.К.), река: "Седеси в Киевської волости, а мне достоить. А ты поиди в Переяславль, отчину свою" — та й то це було зроблено, щоб передати Турівську волость, належну Вячеславу, синові Всеволода Святославу. ¹⁴⁹

До часу мало порушувався традиційний на Русі порядок родового старійшинства при успадкуванні столів. 1145 р. цей порядок публічно, хоч і в своерідній формі, визнав навіть Всеволод Ольгович чернігівський, що тоді сидів на київському столі: "Володимир (Мономах. — М.К.) посадил Мстислава, сына своего, по себе в Києве,* а се а мољвлю: "Оже мя бог поиметь, то аз по себе даю брату своему Игореву Киев". ¹⁵⁰

Становище різко змінилося, коли 1146 р. в Києві вокняжився, грубо порушивши порядок родового старійшинства, обійшовши своїх дядьків — В'ячеслава і Юрія Володимировичів, — син Мстислава Ізяслав. Обурені Юрій і В'ячеслав, не маючи тоді сили збройним шляхом приборкати племінника, вимагають від Ізяслава визнання їхніх прав на отчину Мономаха — і реалізації тих прав шляхом одержання долі великокнязівського

* Старший син Мономаха Мстислав по смерті батька залишився старшим серед Ярославичів, бо всі його дядьки на той час померли.

домену — частини південної Руської землі. Так, на мою думку, народилася сама ідея і поняття “частини” володіння в тій південній Руській землі, а дещо пізніше і в зв’язку з ним — і принцип колективного керівництва нею.

Водночас, підкреслюю, що й ідея “частини”, й принцип сукупного володіння й управління не були, зрозуміла річ, лише наслідком вчинку Ізяслава Мстиславича. Вони давно вже визрівали в надрах суспільства. До нового способу управління державою призвело наростання роздробленості. Зміцнення й відособлення від центру окремих земель і князівств робило часом формальною їхню залежність від Києва. Послаблення влади київського великого князя потребувало компенсації за допомогою іншого способу керівництва державою.

Оповідь Київського літопису під 1148 р., гадаю, проливає світло на обставини й сам час народження нового порядку володіння й управління південною Руською землею. Посварившись із Юрієм Долгоруким, його син Ростислав прийшов до київського князя Ізяслава Мстиславича, визнав васальну залежність від нього й попросив волості. На це Ізяслав відповів: “Отець ти волости не дал, а яз ти даю” И да ему Божьскый, Нежибожие, Котелницу и ины два города”, затвердивши своє рішення на “снемі” (з’їзді) з Володимиром та Ізяславом Давидовичами й іншими південноруськими князями.¹⁵¹

У наведеному повідомленні джерела вже можна побачити основні риси майбутньої системи колективного сюзеренітету: київський князь виділяє частку в південній Руській землі тому, хто визнає його

старійшинство і владу, бере на себе зобов'язання “страдати за Рускую землю” Рішення великого князя затверджується на його з'їзді з іншими південно-руськими князями.

Надані (щоправда, на короткий час) Ростиславу Юрійовичу київським князем міста були розташовані на західних околицях придніпровської Руської землі, в Погорині. Вони були надто далеко від Києва, аби їхній володілець міг відігравати скільки-небудь помітну роль у політичному житті стольного града, та й держави в цілому. Це добре розумів бувалий політик Юрій Долгорукий. Наступного року, після вигнання Ізяславом Ростислава з Погорини, він почав вимагати для сина вже не повернення втраченого, а надання Переяслава — одного з чільних міст південної Руської землі.

Коли Ізяслав 1148 р. позбавив Ростислава Юрійовича погоринських міст, його батько Юрій патетично-ображено вигукнув: “Тако ли мне части нету в Руской земли и моим детем?”¹⁵² — здається, уперше сформулювавши саму ідею “причастья” Законність прав своєї родини на “часть” у південній Руській землі Долгорукий обґрунтовує і в перетрактаціях з головою клану чернігівських Ольговичів Святославом, що відбулися того року.¹⁵³

Важливо підкреслити, що епізод із наділенням Ростислава “частью” в Руській землі не мав характеру одноразової приватної угоди між Ізяславом і Юрієм. Цей епізод був виявим уже усталеного порядку. Адже коли Юрій витіснив на короткий час Ізяслава з Києва і тому довелося піти до свого домена на Волинь, недавній київський князь визнає законними права свого наступника на порядкування в

Руській землі й виділення там “частей” Він навіть звертається до сина Долгорукого Андрія Боголюбського з проханням підтримати перед батьком його клопотання про виділення волості на Горині.¹⁵⁴ Поза сумнівом, політичний реаліст Ізяслав розумів, що віддалена від Києва й закуткова Погорина була тим максимумом, на який він міг тоді розраховувати.

З тих часів принцип колективного володіння й управління південною Руською землею набрав сили й увійшов у звичай. Відтоді великий князь київський повинен був радитися з “братией” (іншими видними князями) у справах керівництва й роздавання “причастных” міст і волостей. Так, коли 1170 р. Мстислав Ізяславич ненадовго вокняжився в Києві, він “взем ряды с братьею, с Ярославом и Володимиром Мьстиславичем, с галичаны, и с Всеволодковичем, и Святополком Гюргевичем, и с Кианы”¹⁵⁵ (київським вічем. — *М.К.*). Входить у практику зобов’язання київського князя “думать о Руской земле” разом з іншими “співволодільцями”. 1195р. “посла Рюрик (Ростиславич київський. — *М.К.*) по брата своего, по Давыда к Смоленьску, река ему: “Се, брате, се ве осталася старейши всех в Руськой земле, а поеди ко мне Киеву. Что будеть (о) Руской земле думы и о братьи своей, о Володимере племени, и то все укончаеве”.¹⁵⁶

“Владимирово племя”, тобто Мономашичі, прагнули перетворити Руську землю (за винятком Чернігівщини) на свою отчину, відтіснивши суперників — Ольговичів — і посилаючись при тому на дідівські установлення. Того ж таки 1195 р. Рюрик і Давид Ростиславичі вимагають від Ярослава та інших

Ольговичів “не искати отчины нашея Кыева и Смоленська под нами и под нашими детми и под всим нашим Володимеримь племенем: како нас разделил дед нашъ Ярослав по Днепр, а Кыев вам не надобе”.¹⁵⁷ На цю вимогу й інші, подібні до неї (які в абсолютній більшості не потрапили до літописів), Ольговичі відповідали, що також належать до потомства Володимира, хоч і не Мономаха, а Святославича, та його сина Ярослава Мудрого. До того ж глава чернігівського клану Святослав Всеволодич тільки-но помер великим князем, просидівши на неспокійному київському “золотому” столі мало не п’ятнадцять років.

За два десятиріччя перед тим слабосилий Ярослав Ізяславич луцький, що недавно угніздився в Києві, відмовив в “часті” самому Святославу Всеволодичу, гордовито мовивши: “Чему тебе наша (Мономашичів. — *М.К.*) отчина? Тобє сия сторона (Дніпра. — *М.К.*) не надобе” Святослав же почав йому молвити: Я не угрин, ни лях, но одного деда есмы внуци, а колко тобє до него (Киева й Руської землі. — *М.К.*), толко и мне”.¹⁵⁸ Джерела свідчать, проте, що Мономашичам так і не вдалося “монополізувати” Руську землю.

Як відзначалось у літературі, “право розпоряджатися Києвом і підвладною йому територією пов’язувалось із “старейшинством” у Руській землі”, а “старейшого” називали інші князі.¹⁵⁹ В розпалі роздробленості ним зовсім не обов’язково мав бути київський князь. Він беззастережно визнавався “старейшим” лише в початковий період удільного розділення держави, але з піднесенням Владимиро-Суздальського князівства в роки правління Андрія

Юрійовича Боголюбського (1157 – 1174) верховенство перейшло до останнього.

Після горезвісного здобуття Києва 1169 р. Ольговичами при підтримці Андрія Боголюбського дещо підупали політичний потенціал і економічне значення стольного града Русі, знизилась авторитет і військова міць великих князів. Владимиро-суздальський володар в кінці 60-х – на початку 70-х років навіть садовив князів у Києві.¹⁶⁰ При цьому Андрій звичайно підкреслював законність своїх рішень, адже “старейшим” (батьком) його проголосили всі інші князі: “Том же лете присла Андрей к Ростиславичемь, река тако: “Нарекли мя есте себе отцемь, а хочю вы добра, а даю Романови, брату вашему, Киев”¹⁶¹

Щоправда, попервах система посадження князів у Києві владими́ро-суздальським володарем виявилася нетривкою: реальне життя було сильнішим від норми феодалного права, що часом йому суперечила. Коли, розсердившись на Ростиславичів за непокору, Андрій Юрійович вирішив вигнати з Києва Романа, а його братів – з прилеглих до стольного града “причастных” міст, ті відмовилися виконати його волю, натомість посадивши в Києві Рюрика.¹⁶² Безуспішною виявилася спроба Андрія, знову-таки з посиленням на всіма визнане його старійшинство, вигнати Ростиславичів з південної Руської землі.¹⁶³

Діставши одкоша, владими́ро-суздальський князь став обачнішим. І коли, після короткочасного перебування на київському столі Ярослава Ізяславича луцького та Святослава Всеволодича чернігівського, Ростиславичі знову звернулися до Андрія з проханням (в якому, здається, було більше виклику, ніж

покори) затвердити київським князем Романа, той обережно відповів: “Пождите мало, послал есмь к братьи своей в Русь; какими вестъ будетъ от них, тогда ти дам ответ”.¹⁶⁴ Дальшому розвитку подій завадила нагла смерть Андрія Боголюбського, що сталася в ніч з 29 на 30 червня 1174 р. внаслідок боярської змови.

Майже двадцять років по початку свого тривалого князювання у Володимирі на Клязьмі (1176-1212 рр.) молодший брат Андрія Всеволод Велике Гніздо не втручався у південноруські справи. Тим часом на Півдні з початком 80-х років склалась своєрідна форма правління: дуумвірат проводирів двох найсильніших родів. Київський великокнязівський престол посів чільний представник династії Ольговичів Святослав Всеволодич, а Руською землею (що загалом дорівнювала тоді Київській землі) заволодів глава клану Ростиславичів Рюрик. Під 1181 р. Київський літопис засвідчив, що Рюрик “розмыслив с мужи своими угадав, бо Святослав старей леты, и урядився с ним, съступиися ему старешинства и Киева, а себе взя всю Рускую землю”.¹⁶⁵

У перші роки сукупного правління Святослава і Рюрика київський літописець звичайно називає Рюрика великим князем, а Святослава — просто князем київським. Можливо, сам факт володіння південною Руською землею в очах суспільства вже означав загальноруське старійшинство, і громадськість вважала Рюрика старшим від Святослава. Зразу ж після “ряда” із Святославом Рюрик починає роздавати “часті” в Руській землі, вершить справи в Південно-Західній Русі, не завжди радячись із Святославом. Рюрик навіть власноручно поставив

єпископа в Білгород. Характерно, що в літописній оповіді про це не згадуються ні глава руської церкви — митрополит, ні київський князь Святослав.¹⁶⁶

Слід гадати, що Святослав Всеволодич, котрий княжив у Києві й формально вважався сюзереном інших князів, але водночас не володів південною Руською землею, болісно переживав двозначність свого становища й зростаюче самовладдя Рюрика. Він силкувався витиснути главу Ростиславичів з Наддніпрянщини. 1190 р. “Святослав же даяшетъ Галич Рюрикови, а собе хотяшетъ всей Руской земли около Кыева. Рюрик же сего не улюбяшетъ — лишитися отчины своея”.¹⁶⁷ Незгоди поміж дуумвірами тривали все їхнє тринадцятилітнє правління.

Та було б несправедливим не відзначити, що співправління в Південній Русі голів двох наймогутніших князівських кланів того часу — Ольговичів і Ростиславичів — встановило рівновагу сил, значною мірою стабілізувало внутрішньополітичне життя Давньоруської держави, припинило князівські чвари й сприяло зміцненню обороноздатності країни. Під проводом Святослава й Рюрика було здійснено кілька переможних походів проти половецьких ханів (1183, 1185, 1190 і 1191 рр.), що послабило небезпеку для Русі з боку кочовницького степу.

По смерті Святослава Всеволодича (1194 р.) Рюрик Ростиславич зробився київським великим князем, одночасно залишивши за собою й Руську землю. Однак звиклий до співправління з досвідченим і хитромудрим Святославом, він, залишившись самотнім, почувався непевно. Південно-руські князі знову визнають владими́ро-суздальського

володаря, цього разу Всеволода, “старейшим” у Руській землі. Це мало статися внаслідок міжкнязівської угоди на якомусь “снемі”, що залишився невідомим науці. Адже Рюрик прямо заявив 1195 р. своєму зятеві Роману Мстиславичу: “А нам безо Всеволода нелзя быти, положили есмы на немь старешинство вся братья во Володимере племени”.¹⁶⁸

За одержану “часть” князі зобов’язувались охороняти й захищати від ворогів (“стеречи”) південну Руську землю. Про це недвозначно свідчать літописи. Один із найскравіших доказів цього міститься в Київському ізводі під 1195 р. Тоді Всеволод суздальський дорікав Рюрикові Ростиславичу за те, що київський князь йому, “Старейшему во Володимерем племени”, “части не учинил в Руской земле”, а роздав володіння іншим, молодшим князям. Ну що ж, вів далі Всеволод, “кому еси в ней (Руській землі. — *М.К.*) часть дал, с тем же еи и блюди и стережи, да како ю (Руську землю. — *М.К.*) с ними удержишь, а то узрю же”.¹⁶⁹

Ця історія мала характерне продовження. Одержавши ультиматум від владимиристо-суздальського князя, “Рюрик же поча думати с мужи своими (боярами. — *М.К.*), како бы ему дати волость Всеволоду, которыи же волости у него просил: “Всеволод бо просяше у него Торцького, Треполя, Корьсуни, Богуславля, Канева” (тобто півдня Київської землі. — *М.К.*), еже бо дал зятеви своему Романови” Сполошившись і визнавши вимогу Всеволода законною, Рюрик тут же наділив його бажаним тим “причастьем” у Пороссі, не зупинившись перед тим, щоб відібрати цю волость у власного зятя Романа Мстиславича.¹⁷⁰

У світлі сказаного дозволю собі пояснити сенс звернення автора “Слова о полку Ігоревім” по допомогу в захисті Руської землі від половців до багатьох руських князів. Адже всі вони були її співвласниками, несли за неї спільну відповідальність в очах суспільства, мало не рівну з київським князем.

Сам порядок переліку князівських імен в цьому зверненні потребує, на мою думку, пояснення. Свого часу Д.С.Лихачов писав з цього приводу: “Послідовність, з якою автор “Слова” звертається до руських князів, навряд чи не випадкова. У ній немає ні місництва, ні родової точки зору. Він не враховує родинних стосунків чи ступеня важливості князівств”.¹⁷¹ Не можу погодитися з такою думкою.

Б.О.Рибаків, навпаки, бачить у порядку переліку імен князів у зверненні до них “Слова” певні закономірності. “Насамперед, це низка великих порубіжних із степом князівств... — князівства Суздальське, Чернігівське, Київське, Галицьке” Разом із тим, продовжує вчений, “опріч географічно-стратегічного принципу тут присутнє й нагадування про родинні зв’язки князів з Ігорем та його дружиною”.¹⁷² До цих слухних міркувань додаю і власні.

По-перше, на мій погляд, послідовність імен князів у зверненні автора “Слова о полку Ігоревім” побудована відповідно до економічного потенціалу й військової могутності князівств та місця їхніх суверенів на ієрархічній “лествице” Першим, природно, названо “старейшого” на Русі Всеволода владими́ро-суздальського, другим — володаря південної Руської землі Рюрика Ростиславича, потім його брата, великого князя смоленського Давида. На четвертому місці — галицький князь Ярослав

Володимирович, котрий дійсно сидів на четвертому — п'ятому за значенням на Русі (після Києва, Владимира на Клязьмі й Чернігова, поряд із Смоленськом) престолі. Далі йдуть Роман Мстиславич, котрий об'єднав наприкінці XII ст. Волинське і Галицьке князівства, і — в чому я переконаний — його наступник, хоча й не безпосередній, на галицькому престолі Мстислав Удатний.¹⁷³ У кінці звернення названо кілька другорядних князів.

По-друге, — в чому я також впевнений, — співець “Слова” кличе на допомогу лише тих князів, які мали “часті” в Руській землі й, отже, просто були зобов'язані “стеречи” її від половців. Про володіння Всеволода, Рюрика і Романа вже згадувалось. Коли 1195 р. Рюрик був змушений відібрати у Романа Поросся на користь Всеволода, він дав зятеві Полонне з волостю й частину іншої волості — Корсунської.¹⁷⁴ Давид Ростиславич довгий час сидів у одному з найближчих до Києва міст — Вишгороді.¹⁷⁵ Є підстави вважати, що й, зробившись смоленським князем (1180 р.), Давид зберіг за собою вишгородську “часть” Ярослав Володимирович галицький “держал” у київського князя велику область у Погорині з містами Бужськом, Шумськом, Тихомлем, Вигошевом і Гнійницею.¹⁷⁶ Володіли “частями” в південній Руській землі й інші названі у зверненні “Слова” князі.¹⁷⁷

Отже, заклик “Слова о полку Ігоревім” до князів захистити рідну землю від ворога доводить суспільне визнання системи колективного сюзеренітету на Русі й становить надзвичайно цінне свідчення на його користь. Звернення поета “Слова” до Всеволода й інших руських князів об'єктивно відбиває державно-

політичний устрій давньоруського суспільства: спільне володіння князями “Ярославова племені” Києвом і Руською землею та обов’язок захищати її за “часть” у цій землі.

Колективний сюзеренітет як спосіб керівництва й володіння Давньоруською державою виявився в цілому стійким і життєздатним у неспокійні часи удільної роздробленості. У ньому, на мій погляд, вдало поєднувалися тенденції місцевого економічного й соціального розвитку окремих земель і князівств із прагненням всіх класів і станів суспільства (принаймні його передової частини) до політичної та державної єдності. Тому сюзеренітет і дожив майже до монголо-татарської навали на Русь і відродився незабаром по ній — “на зорі Російської централізованої держави в Північно-Східній Русі межі XIII і XIV ст. стосовно “Володимирського великого княжениа” Феодальна роздробленість породжувала тенденцію до єдності”.¹⁷⁸

ПІСЛЯМОВА

Удільна роздробленість визрівала в надрах східнослов'янського суспільства багато десятиліть. Перші паростки її проклюнулись одразу по смерті Ярослава Мудрого, однак тоді вона не набрала сили, бо ще не визріли об'єктивні суспільно-економічні умови для цього. Адже розділення відносно єдиної Давньоруської держави на автономні землі й князівства в об'єктивно-історичному плані стало наслідком її соціально-економічного розвитку, піднесення землеробства, скотарства, ремесел і промислів, а також еволюції торгівлі, міжнародної та внутрішньої. Все це відбувалось як у центрі країни, на Середній Наддніпрянщині, так і в окремих її частинах: Владимиро-Суздальському, Смоленському, Чернігівському, Полоцькому, Новгородському, Галицькому та інших князівствах. Економічне піднесення було загалом прогресивним явищем, однак його реальне проведення в життя Русі принесло негативні наслідки, насамперед у суспільно-політичному плані.

Протягом другої половини XI, XII ст. в усіх землях і князівствах Давньоруської держави виросла земельна знать. Вотчинники-феодалы сиділи в своїх укріплених помістях і замках (що часом за могутністю фортифікацій не поступалися столярним градам удільних князівств), мали власні численні, добре озброєні загоны, здатні часом протистояти князівським дружинам. Зовсім не випадково настання удільної чи феодальної роздробленості збіглося в часі з початком активної участі бояр-землевласників у політичному житті держави. Образно кажучи,

боярство породило роздробленість. Бояри, на відміну від князів, котрі, мов перелітні птахи, вільно переміщувалися з однієї землі, князівства чи волості до іншої, були міцно прив'язані до власних земель. Феодали землевласники з часів настання роздробленості перестали бути зацікавленими в загально-руських походах проти половців, що могли закінчитися невдачею, а то й загибеллю в битві, тоді як, не пускаючись у ризиковані військові експедиції, вони одержували постійну ренту від залежного населення.

Окремі землі й князівства Давньоруської держави напередодні настання роздробленості настільки зміцніли й вирости, що київський осередок влади з великим князем на чолі став заважати їхній верхівці вирішувати на власний розсуд і у власних, вузько корпоративних інтересах завдання внутрішньої та зовнішньої політики. Князі Ярославичі з середини XII ст. розділяються на земельні династії, пускають корені на місцях, обзаводяться доменіальними земельними володіннями й передають їх у спадок. Земельні інтереси місцевих князів і бояр відтоді збігаються і вони всі разом об'єднуються проти державного центру і порядку, всіляко протидіючи йому. Тому в політичному плані роздробленість стала негативним, регресивним явищем.

Вступ Давньоруської держави в добу феодальної роздробленості не означав, як мовилось, її розпаду. Змінилася лише форма монархії: з одноосібної й централізованої вона перетворилася на федеративну, що управлялася купкою найавторитетніших і найсильніших князів. Колективний сюзеренітет забезпечив відносну стабільність політичного й суспільно-політичного життя Давньої Русі приблизно на сто-

ліття, аж поки вона не впала під ударами переважаючої руські війська у багато разів страшної сили — об'єднаних монголо-татарських орд під проводом онука Чингіз-хана Батия в 1237—1241 рр.

П Р И М І Т К И

- ¹Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. — С. 208.
- ²*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 2. — Львів, 1905. — С. 121.
- ³Летопись по Ипатскому списку. — С. 218.
- ⁴*Там само.* — С. 217, 218.
- ⁵Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.— Л., 1950. — С. 208.
- ⁶Летопись по Ипатскому списку. — С. 501.
- ⁷*Татищев В.Н.* История Российская. — Т. 3. — М.— Л. 1964. — С. 44.
- ⁸*Карамзин Н.М.* История государства Российского. — Т. 2. — СПб., 1892. — С. 45. и др.
- ⁹*Погодин М.П.* Исследования, замечания и лекции по русской истории. — Т. 4. — М., 1860. — С. 328—330.
- ¹⁰*Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. — Т. 1. — СПб., 1872. — С. 3, 21, 49 и др.
- ¹¹*Ключевский В.О.* Сочинения в девяти томах. — Т. 1. — М., 1987. — С. 199.
- ¹²*Там само.* — С. 200.
- ¹³Див., напр.: *Платонов С.Ф.* Лекции по русской истории. — СПб., 1901. — С. 93.
- ¹⁴*Там само.* — С. 77.
- ¹⁵*Пресняков А.Е.* Княжое право в Древней Руси (Лекции по русской истории. — М., 1993. — С. 81, 83, 102.
- ¹⁶*Там само.* — С. 460.
- ¹⁷*Грушевський М.* Назв. праця. — С. 2.
- ¹⁸*Там само.* — С. 128.
- ¹⁹Див.: *Греков Б.Д.* Проблема происхождения русского феодализма у М.Н.Покровского // *Греков Б.Д.* Избранные труды. — Т. 2. М., 1959. — С. 469.
- ²⁰Советская историография Киевской Руси. — Л., 1978. — С. 147
- ²¹*Юшков С.В.* Общественно-политический строй и право Киевского государства. — М., 1949. — С. 140.
- ²²*Греков Б.Д.* Киевская Русь. — М., 1953. — С. 505.
- ²³*Рыбаков Б.А.* Первые века русской истории. — М., 1964. — С. 147

²⁴ Там само. — С. 150.

²⁵ Пашуто В.Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. — М., 1974. — С. 11.

²⁶ Пашуто В.Т. Место Древней Руси в истории Европы // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. — М. 1972. — С. 190.

²⁷ Черепнин Л.В. Основные этапы развития феодальной собственности на Руси (до XVII в.) // Черепнин Л.В. Вопросы методологии исторического исследования. — М., 1981. — С. 116.

²⁸ Там само.

²⁹ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 173.

³⁰ Милов Л.В. О специфике феодальной раздробленности на Руси (По поводу книги В.А.Кучкина "Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X—XIV вв." // История СССР. — 1986. — № 2. — С. 410—446.

³¹ Толочко А.П. Указ. соч. — С. 174.

³² Див.: Котляр Н.Ф. К истории возникновения нормы частного землевладения в обычном праве Руси // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989.

³³ Див., напр.: Хлебников Н. Общество и государство в домонгольский период русской истории. — СПб., 1872. — С. 102 и др.

³⁴ Греков Б.Д. Киевская Русь. — С. 129. За це його через 20 з лишнім років суворо критикував І.Я.Фроянов, зауваживши: "Судячи з джерел, лише в XI ст. бояри заводять села" При цьому історик посилався лише на Руську Правду (Фроянов І.Я. Киевская Русь. Очерк социально-политической истории. — Л., 1974. — С. 65). З таким твердженням І.Я.Фроянова не можна погодитись.

³⁵ Юшков С.В. Нариси з історії виникнення й початкового етапу розвитку феодалізму в Київській Русі. — К., 1992. — С. 189 (перевидання праці, що побачила світ 1938 р.).

³⁶ Черепнин Л.В. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX—XV вв. // Пути развития феодализма. — М., 1972. — С. 150.

³⁷ Там само. — С. 157, 158.

- 38 *Там само.* — С. 158.
- 39 *Зимин А.А.* Холопы на Руси. — М., 1973. — С. 73.
- 40 Див. про це: *Свердлов М.Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. — Л., 1983. — С. 106 и сл.
- 41 *Там само.* — С. 108.
- 42 *Черепнин Л.В.* Еще раз о феодализме в Киевской Руси // Из истории экономической и общественной жизни России. — М., 1976. — С. 17
- 43 Повесть временных лет. — Ч. 1. — М.— Л., 1950. — С. 142.
- 44 *Черепнин Л.В.* Спорные вопросы... — С. 159.
- 45 *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова. — М.— Л., 1949. — С. 51, 52.
- 46 *Седов В.В.* Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII—XV вв.) // Материалы и исследования по археологии СССР. — № 92. — М., 1960. — С. 124.
- 47 *Черепнин Л.В.* Спорные вопросы... — С. 160.
- 48 *Черепнин Л.В.* Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 276.
- 49 *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 422.
- 50 Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 169.
- 51 *Черепнин Л.В.* Спорные вопросы... — С. 160.
- 52 *Пашуто В.Т.* Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. — С. 52.
- 53 Летопись по Ипатскому списку. — С. 233.
- 54 *Там само.* — С. 284.
- 55 ПСРЛ. Т. I. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. 2-е изд. — Л., 1927 — Стлб. — 382, 383.
- 56 Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.— Л., 1950. — С. 248.
- 57 *Там само.* — С. 277.
- 58 Летопись по Ипатскому списку. — С. 506.

- 59 Там само. — С. 513.
- 60 Там само. — С. 525.
- 61 Кобрин В.Б. Власть и собственность в средневековой России. — М., 1985. — С. 40.
- 62 Янин В.Л. Новгородская феодальная вотчина. — М. 1981; его же. Социально-политическая структура Новгорода в свете археологических исследований // Новгородский исторический сборник. — Вып. 1. (11) — Л., 1982. — С. 90.
- 63 Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — С. 428.
- 64 Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам. Подг. к печ. Н.Н.Зарубин // Памятники древнерусской литературы. Вып. 3 — Л., 1932.
- 65 Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. — М.— Л. 1962. — С. 26, 27.
- 66 Летопись по Ипатскому списку. — С. 434.
- 67 Романов Б.А. Указ. соч. — С. 29.
- 68 Летопись по Ипатскому списку. — С. 319 (1152 г.).
- 69 Там само. — С. 321.
- 70 Тихомиров М.Н. Условное феодальное держание на Руси XII в. // Академику Б.Д.Грекову ко дню семидесятилетия. — М., 1952. — С. 100—104.
- 71 Черепнин Л.В. Спорные вопросы... — С. 161.
- 72 Летопись по Ипатскому списку. — С. 514.
- 73 Там само. — С. 525.
- 74 Сказкин С.Л. Очерки по истории западноевропейского крестьянства в средние века. — М., 1968. — С. 125, 126.
- 75 Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен. — Т. 1. — М., 1933. — С. 39.
- 76 Королюк В.Д. Раннефеодальная государственность и формирование феодальной собственности у восточных и западных славян (до середины XI в.). — М., 1970. — С. 7
- 77 Янин В.Л. Новгородская феодальная вотчина. — С. 272.
- 78 Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — С. 472.
- 79 Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. — К., 1985. — С. 76, 90 и др.

- 80 Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — С. 95.
- 81 Черепнин Л.В. Спорные вопросы... — С. 161.
- 82 Котляр М.Ф. Джерела складання та форми феодального землеволодіння в Давній Русі // Український історичний журнал. — 1984. — № 2.
- 83 Там само. — С. 36.
- 84 Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі. — К., 1991. — С. 36, 37
- 85 Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — С. 478.
- 86 Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — С. 139.
- 87 Див., напр.: Рожков Н.А. Город и деревня в русской истории. Пг., 1919. — С. 38; Очерки по истории СССР. Период феодализма. IX—XV вв. — Ч. II. — М., 1953. — С. 66.
- 88 Напр.: Кобрин В.Б. Указ. соч. — С. 35 и сл.
- 89 Черепнин Л.В. Спорные вопросы... С. 157—162.
- 90 Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — С. 429, 470—477 и др.
- 91 Толочко А.П. Указ. соч. — С. 150.
- 92 Повесть временных лет. — Ч. 1. — М.—Л., 1950. — С. 101.
- 93 Там само. — С. 176.
- 94 Толочко А.П. Указ. соч. — С. 152.
- 95 Летопись по Ипатскому списку. — С. 221.
- 96 Там само. — С. 222.
- 97 Там само. — С. 242.
- 98 Летопись по Ипатскому списку. — С. 329.
- 99 Там само. — С. 361.
- 100 Там само. — С. 356.
- 101 Там само. — С. 359.
- 102 Там само. — С. 236.
- 103 Там само. — С. 231.
- 104 Там само. — С. 257.
- 105 ПСРЛ. — Т. I. — Вып. 2. — Стбл. 319, 320.
- 106 Летопись по Ипатскому списку. — С. 261, 262, 324.
- 107 ПСРЛ. — Т. I. — Вып. 2. — Стбл. 420.

- 108 *Толочко А.П.* Указ. соч. — С. 156.
- 109 *Летопись по Ипатскому списку.* — С. 409.
- 110 *Летопись по Ипатскому списку.* — С. 222.
- 111 *Там само.* — С. 223.
- 112 *Там само.* — С. 242, 245.
- 113 *Там само.* — С. 356.
- 114 *Там само.* — С. 366.
- 115 *Там само.* — С. 383.
- 116 *Новгородская первая летопись` старшего и младшего изводов.* — С. 222.
- 117 *Летопись по Ипатскому списку.* — С. 335.
- 118 *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — М.— Л., 1950. — С. 170, 171.
- 119 *Там само.* — С. 181.
- 120 *Летопись по Ипатскому списку.* — С. 234—235.
- 121 *Там само.* — С. 281, 336.
- 122 *Див.: Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в. — М., 1977.
- 123 *Толочко П.П.* Київська Русь. — К., 1996. — С. 215—220.
- 124 *Пашуто В.Т.* Черты политического строя Древней Руси // *Древнерусское государство и его международное значение.* — С. 53, 54.
- 125 *Летопись по Ипатскому списку.* — С. 229, 230.
- 126 *Там само.* — С. 230.
- 127 *Там само.* — С. 326.
- 128 *Там само.* — С. 226.
- 129 *Там само.* — С. 342.
- 130 *Там само.* — С. 364—365.
- 131 *Там само.* — С. 329.
- 132 *Там само.* — С. 385.
- 133 *Рыбаков Б.А.* Первые века русской истории. — С. 147.
- 134 *Там само.* — С. 148, 151, 152.
- 135 *Слово о полку Игореве.* Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. М. — Л., 1950. — С. 17.
- 136 *Летопись по Ипатскому списку.* — С. 256, 257.
- 137 *Слово о полку Игореве.* — С. 21.
- 138 *Переверзев В.Ф.* Литература Древней Руси. — М., 1971. С. 60, 61.

- 139 *Лихачев Д.С.* Великое наследие. — М., 1980. — С. 119.
- 140 *Рыбаков Б.А.* "Слово о полку Игореве" и его современники. — С. 159.
- 141 *Пашуто В.Т.* Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси. — С. 11.
- 142 *Черепнин Л.В.* К вопросу о характере и форме Древнерусского государства // Исторические записки. № 89. — 1972. — С. 365.
- 143 *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды. — М., 1975. — С. 14, 15.
- 144 Слово о полку Игореве. — С. 17.
- 145 Летопись по Ипатскому списку. — С. 435.
- 146 *Там само.* — С. 455, 456.
- 147 *Пашуто В.Т.* Особенности структуры Древнерусского государства // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 75.
- 148 Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 170.
- 149 Летопись по Ипатскому списку. — С. 213.
- 150 *Там само.* — С. 222.
- 151 Летопись по Ипатскому списку. — С. 227.
- 152 *Там само.* — С. 257, 258.
- 153 *Там само.* С. 262.
- 154 *Там само.* — С. 263.
- 155 *Там само.* — С. 281.
- 156 *Там само.* — С. 375.
- 157 *Там само.* — С. 458.
- 158 *Там само.* — С. 462. Йдеться про визнання 1026 р. Ярославом і його братом Мстиславом Дніпра як рубежа між Київським і Чернігівським князівствами (Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 100).
- 159 *Там само.* — С. 393.
- 160 *Черепнин Л.В.* Пути и формы политического развития русских земель XII — начала XIII вв. // Польша и Русь. — С. 29.
- 161 Летопись по Ипатскому списку. — С. 379.
- 162 *Там само.* — С. 387.
- 163 *Там само.* — С. 388.
- 164 *Там само.* — С. 389, 390.
- 165 *Там само.* — С. 394.

- 166 Там само. — С. 422.
167 Там само. — С. 448.
168 Там само. — С. 446.
169 Там само. — С. 461.
170 Там же. — С. 549.
171 Летопись по Ипатскому списку. — С. 459.
172 Лихачев Д.С. Исторический и политический кругозор автора “Слова о полку Игореве” // “Слово о полку Игореве” Сб. статей и исслед. — М. — Л., 1950. — С. 45.
173 Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор “Слова о полку Игореве” — М., 1972. — С. 496.
174 Котляр Н.Ф. Из исторического комментария к “Слову о полку Игореве” (Кто был Мстислав) // Древнейшие государства на территории СССР. 1987. М., 1989.
175 Летопись по Ипатскому списку. — С. 462.
176 Там само. — С. 366, 378.
177 Там само. — С. 313–322.
178 Зведення, хоча неповне, свідчень джерел з цієї проблеми подано в кн.: Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в. — М., 1977.

Підписано до друку 13.12.96 Формат 60x84 1/16

Ум.друк.арк. 6.16 Обл.вид.арк. 6,36

Тираж 100 Зам. 142 1998р. Ціна договірна

Поліграф.д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ-1, Грушевського, 4

